У ЗАПАЛІ БОРОТЬБИ

Повість

I

На березі річки Пиляви, недалеко од битого шляху з Києва на Львів, у XVII сторіччі стояв невеликий замок. Справді це був звичайний двоповерховий будинок з високим, вкритим ґонтом дахом, з невеликими вікнами й двома ґанками. Один з тих ґанків звався панським, бо на нього щоранку виходив власник замку, шляхетний пан Януш, робив з цього ґанку всякі розпорядки та чинив суд і розправу над хлопами. Той ґанок був широкий, з поручнями по краю й з лавами пообабіч сходні. Другий ґанок дивився на задній двір і був притулком для замкової челяді.

До причілків замку були притулені невеликі муровані башти з вікнами для рушниць та гармат; навкруг двору четверокутником обходив зроблений з загострених дубових колод баркан, такий заввишки, щоб людина не спромоглася достати руками до його верху, а зсередини двору до того баркану були притулені невисокі хатки для челяді, стайня, комори й повітки для господарства.

Вся будова, за винятком башт, була з деревини і зовсім не придатна була для оборони, бо її легко було враз спалити; башти ж, що лякали селян своїми темними віконцями, теж насправді зовсім не були такими грізними, як здавалися здалеку, бо гармат по їх вікнах не було, ще відколи прадід пана Януша збудував їх. Взагалі Пилявський замок був таким нікчемним, що сусідні польські пани глузливо звали його курником, на велику прикрість гонорливому власнику замку, пану Янушу.

А гордувати пану Янушу було чого. Його шляхетний рід йшов по жіночому коліну від роду славного польського короля Жигмонта-Августа. Дід його ходив походом у глиб Туреччини і добував Варну. Батько пана Януша зажив собі слави під час походу царевича Дмитра на Москву та під час утихомирювання бунту козаків, що піднімали гетьмани Наливайко та Лобода; врешті, він сам всі свої молоді літа пробув у походах: рубався з турками під Хотином, ходив з королевичем Володиславом на Москву і не один раз воював проти козаків під час їхніх повстань.

Пан Януш рано овдовів, і здавалося, що у походах та бойовищах він знаходив собі розвагу од журби по жінці, бо та журба щоразу обхоплювала його, як тільки він повертався туди, де зазнав молодого щастя.

Останнім його походом, де поруч з ним ходили й двоє його синів, був похід з коронним гетьманом Конецпольським у 1630 році на козацького гетьмана Тараса Трясила під Переяслав. Наприкінці того походу пан Януш заслаб, почував себе вже старим для такого страдного життя і надалі вже у походи не ходив, а, одужавши, повернувся з походу разом з молодою жінкою Зосею, чарівною дитиною, що наглядів він, гостюючи на дорозі у значного шляхтича на Київщині.

Деякий час після того у Пилявському замку було весело і навіть бучно. Пан Януш запрошував до себе шляхтичів з усієї околиці й уряжав бенкети. З Константинова були привезені музики, і двоє дорослих синів власника замку вибивали по його хистких від часу підлогах мазура з своєю молодою мачухою та сусідніми панями й панянками.

Вино під ті часи річкою текло у замку, і пишно вбраті гості під брязкіт острог та дзвін срібних келехів вигукували в і вати на честь старого, але показного з себе господаря і молодої, чарівної, як запашна квітка, господині.

Тільки недовго так велося. Через рік молода пані у тяжких муках породила дочку і, вспівши тільки сказати, щоб назвали дитину Галиною, одійшла у царство вічного покою.

Смерть Зосі була тяжким ударом для пана Януша, і певно, що він не пережив би своєї розпуки, коли б невеличка істота — частина його любові, нещасної дружини, — не подавала свого голосу і не шукала своїми губоньками лона матері, що вже задубіло у пазурах смерті.

Треба було дати дитині мамку, і пан Януш звелів зараз же знайти між його хлопами і привести до горниць жінку, щоб мала у лоні досить гарного молока.

Така знайшлася. Це була молода жінка Христина, що не дуже давно породила першу дитину — хлопця. Як цуценя, одірвали од її лона рідну дитину і, кинувши її до рук стоявшого у нестямі батька, виволокли нещасну матір з хати силою і привели до горниць.

Не сміла Христина навіть слізьми полегшити своє горе, бо за перші ж сльози пан Януш звелів вибити її канчуками... І під той час, коли серце молодої матері розривалося розпукою за своєю дитиною, вона повинна була вдавати з себе веселу й щасливу з того, що свою кров і силу, належавшу її синові, вона віддавала панській дитині.

Через кілька тижнів син Христини помер, але вона про те не скоро довідалася, бо його було поховано так, що матір і не знала.

З чоловіком Христині було заборонено бачитись, і взагалі, поки минув Галині рік, сердешну жінку нікуди не випускали з замку, жила ж вона тільки для своєї годованки.

Мов золотом — налив Господь жіноче серце жалем та коханням. Пожаліла Христина сирітку, не вважаючи на те, що через ту сирітку у неї одняли й сина, й чоловіка... Пожаліла безвинне немовлятко і, замість

помсти, покохала свою годованку всім серцем, так що через рік уже боялася, коли б не одняли Галю од її лона, а її саму не послали б з замку на село.

Чоловік Христини, не діждавши ще року, десь зник, — люде гомоніли, що подавсь на Запорожжя, — і молода матір лишилась на світі одинокою з годованкою на руках.

Пан Януш був задоволений з покірливої Христини і лишив її біля дитини за няньку.

Помалу Галина почала ходити, а далі й белькотати, і Христина раділа на свою пестуню, мов на рідну дитину, — носила її вже на повітря і заходила навіть до річки й до лісу.

Через рік і пан Януш трохи прочуняв од свого горя і почав розважатись полюванням. Найбільше він уподобав полювати на турів і для того виїздив у ліси з гайдуками та доїзжачими на кільки день. Такі дні були святом для Христини: вона виряжалася тоді з Галиною у двір і пускала її бавитися разом з дітьми челяді, що було найпильніше заборонено у ті дні, коли пан Януш бував у замку; іноді ж вона заходила на село, де жили всі хлопи пана Януша, і з жінками розважала своє, покривджене долею, серце.

Так минали рік по року. Пан Януш завжди був похмурий і суворий. Його висока постать, з гордо піднятим чолом, перерізаним рубцем од турецької шаблі, з насупленими пишними бровами й довгими сивими вусами, наганяла жах на всю замкову челядь, бо під час гніву старий шляхтич був жорстокий і люто катував всякого, хто невлучно що-небудь зробив або сказав.

Галина з трьох років почала боятися свого суворого батька і що далі — боялася дужче. Вона вже знала, що йти на село до дітей було безпечно тільки тоді, коли батько од "їздив на полювання, і нетерпляче

сподівалася тих днів. Коли їй було сім років, вона вже всім серцем любила село і ненавиділа замкове життя. Ця зненависть ще дужче збільшилась після того, як одного разу батько, почувши з її уст українське слово, покарав її різками, а Христину звелів вибити канчуками за те, що вивчила дитину хлопській мові.

Від того часу душа дитини неначе розкололася надвоє. Одна, весела, правдива й чиста, жила на селі і у дворі, поміж хлопами й челяддю; друга ж, похмура, залякана, лукава й зрадлива, жила у замку.

Так дожила Галина до десятого року, а тоді на голову її та Христини впало несподіване, тяжке горе: пан Януш, зваживши на те, що дочці вже час дати освіту, одвіз її у Львів і віддав на виховання у монастир кармеліток.

Тяжко сумували розлучені Галина й Христина, та долі своєї не мали сили переробити. Христину, що вже призвичаїлася до бажань пана Януша, він лишив у замку за клюшницю, у Галини ж життя пішло зовсім по-іншому. Малу дівчинку скільки разів на день водили до костьолу, вчили читати й писати, тлумачили їй у голову, що римська церква й римська віра є єдина свята, правдива віра, останні ж всі люде, що не визнають римського папу за безгрішного, а найгірше всіх схизматики — українці, од Бога прокляті, і через те до них треба ставитись з огидою й цуратися їх... Говорили навіть, що папа благословляє зводити схизматиків з світу.

Дівчина не уявляла собі, за що ж ті добрі люде, що так працюють для її батька, прокляті. Проклята навіть Христина, що стала їй за рідну матір. І хоч дівчина слухала навчання ксьондзів та черниць і сама голосно говорила те ж саме на запитання вчителів, та тільки серце дитини казало їй, що навчателі говорять неправдиво. Проте за сім років, що Галина пробула у Львові, багато чого й непевного запало їй у голову, і між думками молодої дівчини та її серцем всі сім років йшла боротьба.

Через сім років, а саме наприкінці 1647 року, Галину було привезено до Пилявського замку. Це була чарівної вроди молода дівчина, стрункa, як тополя, й свіжа, як троянда, вмита ранковою росою. Вона обійшла непривітні світлиці старого замку і, як тільки влучила слушну годину, зараз же побігла з Христиною на село.

Дивно їй було побачити своїх колись маленьких подруг дорослими дівчатами, а інших навіть молодицями, чути їхню просту, сердечну розмову, таку не схожу на розмову у монастирі... Проте на селі так любо стало її серцю, що з очей дівчини навіть збігла сльоза.

Почалося життя, схоже на те, що було сім років до того, тільки протяглося воно недовго. Скоро після нового року до замку дійшла звістка, що на Запорожжі неспокійно і що з Чигирина втік за пороги сотник реєстрових козаків Богдан Хмельницький з метою підняти нове повстання козаків. Сини пана Януша, що були у війську, а святками гостювали у батька, скоро після Водохреща зібралися у похід.

— Глядіть, — говорив пан Януш синам, благословляючи їх на од'їзді, — не милуйте схизматиків, як помилували їх під Куруковим та під Боровицею. Рубайте їх всіх до одного! Не одгодовуйте під пахвою у Польщі стоголового гада — українське козацтво.

Сини заспокоїли батька, що уволять його волю, і поїхали, а пан Януш з дочкою знову лишилися самі.

Минуло з того три місяці, і повз Пилявський замок пробіг з України від коронного гетьмана Потоцького вістник до Варшави з недоброю вістю: "Хмельницький упень погромив переднє польське військо на Жовтих Водах і опанував Чигирин".

Пан Януш лютував з тієї звістки і уголос лаяв Потоцького за те, що він призвів Польщу до такого сорому, і разом занепокоївся за синів.

Скоро після першої звістки прийшла друга, що сини пана Януша були у передньому війську і що з того війська зрятувався тільки один простий жовнір.

Пана Януша та звістка мов косою підкосила: він захитався, впав на підлогу і два дні пролежав непритомний. Нарешті, коли він трохи одійшов, наспіла третя звістка, що козаки погромили і взяли у бранці все військо коронного гетьмана під Корсунем і самого Потоцького та ще й польного гетьмана Калиновського віддали татарам у неволю.

Ця звістка знову підняла на ноги пана Януша. Він схопився з ліжка і, мов божевільний, гукнув на весь замок:

— Кари схизматикам!

По його наказові зараз привели з села десятків зо два чоловіків та парубків і почали катувати їх канчуками. Пан Януш дивився на катування з ґанку і гукав, щоб били дужче. Даремне Галина з плачем благала його не мордувати людей, він смакував ті муки і погрожував ще посадити всіх на палі.

Після того почали надходити вісті одна сумніша за одну: ватажок козацького загону Ганжа підняв на бунт хлопів на Уманщині, добув саму Умань і вигубив всіх поляків; Кривоніс вигнав князя Ярему Вишневецького з його маєтків на Лівобережній Україні; Гайчура з "лугарями" перейшов через всю Полтавщину, поруйнувавши всі костьоли й польські замки; Вовгура на Чернігівщині виробляє нечувані злодійства — з поляків та ксьондзів з живих здирає шкури... Гаркуша перекинувсь аж у Сіверщину і палить городи...

Далі почули ще більше: повстання хлопів перекинулося на Київщину, Поділля й Брацлавщину, і козацькі ватажки Нечай, Богун, Ганжа, Остап, Морозенко й Полуян не лишають там живими ні одного поляка. Виходило так, що одна тільки Волинь не була ще захоплена повстанням.

Жах охопив п'ятьох гайдуків-поляків, що були при боці пана Януша, бо вся остання замкова челядь була з українців.

— Пане!.. Тікати час... — насмів, тремтячи всім тілом, сказати пану Янушу доїзжачий. — Вже Львівським шляхом багато тікає вельможних панів...

— Уб'ю! — гримнув на нього пан Януш. — Уб'ю власною рукою кожного, хто згадає про втечу! Щоб я тікав од ганебних хлопів... од смердючого бидла, що повинно з одного мого погляду тремтіти... Десятерьох хлопів зараз же посадовити на палі на острах всім.

Доїзжачий впав навколюшки.

— Ясновельможний!.. Схизматики з того тільки лютіші на нас стануть...

— Мені боятись своїх хлопів? — з скорченим од лютості ротом гукнув пан Януш. — Я всіх посадовлю на палі, коли так!

Страшна подія сталася. Десятьох чоловіків, що тихо-мирно робили на пана, зв'язали, вихопили з рук жінок та дітей і, витягши за село, посадовили на гострі палі.

Зойк, стогін та голосіння розлягалися по всіх околицях. Даремно Галина, почувши про те, що сталося, цілувала батькові ноги, благаючи припинити муки нещасних, даремно вона погрожувала випити отрути, щоб не чути голосіння мучеників, — ніщо не помогло: пан Януш лишився непохитним і тільки замкнув дочку у окрему світлицю, щоб вона до нього не чіплялася.

Через кільки годин голосіння нещасних увірвалося, а до вуха старого шляхтича досягли якісь інші згуки. Почулось тупотіння коней і гомін натовпу людей.

Не вспів здивований шляхтич наблизитись до вікна, як у світлицю вбіг блідий, як полотно, гайдук.

— Пане!.. Ми пропали!.. До замку біжать козаки. Вони вже познімали хлопів з паль!

Пан Януш не змішався з тієї звістки.

— У башту всім! — гукнув він. — Хапайте зброю! Похапцем одімкнув він Галину, вхопив її за руку і потяг за собою у башту. Шабля була у нього при боці, у сінях же він вхопив рушницю. За ним слідом бігли Христина, доїзжачий та чотири гайдуки.

З вікна він побачив свою двірську челядь, що злякано поглядала то на нього, то на шлях, по котрому до замку наближалися комонні козаки.

— Челядь вся сюди! — гукнув пан Януш. Але челядь не рушилася з місця. — А... зрадливі хлопи!.. схизматики! На палі всіх!..

У запалі він хотів кинутись на свою челядь з шаблею, та козаки вже добігли до брами, і челядь зразу ж ту браму одімкнула.

Наспіх пан Януш зачинив дубові двері, що вели з замку до башти, гайдуки ж зачинили й засунули засовом другі двері, що вели з двору, і всі, побігши по сходнях на третій поверх, засіли там побіля віконців з рушницями.

Галина й Христина, тремтячи всім тілом, притулилися у куточку.

З вікна пан Януш бачив, як його челядь цілувалася з козаками, звучи їх своїми збавителями, і серце його пеклося бажанням помсти. Поміж козаками й челяддю вчувалося слово: "Вовгура, Вовгура". Про Вовгуру вже чули всі у замку, і серця гайдуків стислися при сьому ймені розпукою. Вони прощалися з своїм життям.

Пан Януш направив рушницю й випалив. Один з козаків з прокльоном схопився за плече.

— Ага... он де ви! — гукнув з двору гладкий та величезний на зріст козак, що саме й був Вовгура. — Вилазьте, вражі ляхи, сюди, бо все одно достанемо вас!

— Паліть у нього всі! — гукнув пан Януш до гайдуків. Але ті, перемовившись поміж себе, не схотіли стріляти, маючи надію, що за те козаки їх помилують.

— Тягніть, пани-брати, сюди колоду! — почувся знизу голос Вовгури.

— Зрадники! — гримав пан Януш на гайдуків. — Продаєте батьківщину!

Набивши рушницю знову, він хотів випалити у Вовгуру, та тільки всі козаки вже підступили до самої башти і у віконце йому нікого не було видно.

У ту мить почулося гупання колоди об дубові двері. Двадцятеро вовгурівців розгойдували колоду на руках і з усієї мочі били нею у двері. Од тих ударів затрусилася вся башта, і після шостого вдару двері затріщали й впали усередину башти.

По сходні почулося тупотіння ніг. Пан Януш випалив ще раз, та через хвилину вже і він, і всі останні були у дужих руках вовгурівців.

— Тягніть всіх живцем у двері! — почувся голос Вовгури.

Першого витягли з башти пана Януша, слідом по ньому гайдуків і останніми двох жінок.

Пан Януш грізно дивився у очі лютого козацького ватажка, рука ж його поривалася, щоб вдарити Вовгуру по виду.

— Як насмів ти, хлоп, напасти на мій замок? — крикнув він.

— До стовпа його! — замість одповіді сказав Вовгура до козаків. — Я от зараз покажу йому, як садовити людей на палі... А це його насіння? — показав він на Галину. — Не взяв її кат — чорноброва та вродлива. До стовпа й її!

— Не руш мою дитину, кате! — скрикнув пан Януш. — Мордуй мене, а її не торкай!

Він навіть хотів видертись з рук козаків і кинутися на Вовгуру, та козаки держали його, мов у кліщах, і вирватись йому не пощастило.

— А ти хто? — звернувся Вовгура до Христини.

— Це наша українка; віри благочестивої. Вона клюшниця! — Почулися голоси з боку челяді. — Помилуйте й панночку — вона була доброзичлива до нас!

— Чому була з ляхами у башті? — гримнув Вовгура на Христину. — Іди геть та гляди мені! Христина впала до ніг Вовгури.

— Помилуйте й панночку!.. Це янгольська душенька. Це наша заступниця!

— Католичка? — грізно спитав Галину Вовгура і, не діждавши одповіді, додав: — Смерть! Всі зблідли й охнули.

— А це гайдуки? — показав Вовгура на тремтячих гайдуків.

— Ми не стріляли! — забелькотали ті, падаючи навколюшки. — Помилуйте нас!

— За те, що не стріляли, відтяти їм голови враз, не мордуючи!

На тому Вовгура скінчив свій суд — починалася розправа.

II

Поки вовгурівці добували Пилявський замок, недалеко од нього, у лісі, ставало табором переднє військо Богдана Хмельницького: Чигиринський повк Івана Чорноти та Уманський — Демка Ганжі.

Попід кучерявими дубами й по великій зеленій полявині стояли встромлені кількома рядами у землю козацькі списи, а поміж тими списами чорніли, притулені одна до одній, рушниці. На траві, поміж списами та рушницями, були складені сідла й чепраки, а до самих списів та рушниць були попричеплювані шкуряні череси з пістолями, ножами та чингалами, ладівниці з набоями, порохівниці, сап'янові гамани з кулями, малахаї й інші додатки до козацької зброї.

Козаки лагодилися одпочити й повечеряти. З гущавини лісу вчувалося цюкання сокир та тріск і хрустіння гілок, — то козаки робили кілки під тагани та ламали сушняк на багаття. Більшість козаків вже розташувалася по полявині, розправляючи своє молодецьке, стомлене довгим походом тіло на вогкій, запашній траві, помережавши всю простору полявину своїми різноколіровими жупанами.

Тільки у дальнішому кутку полявини стояло ще дві лави козаків на конях і при всій зброї, а поперед них, з'їхавшись докупи, радилися два полковники. Старішому з тих полковників Демкові Ганжі було років з тридцять п'ять. Постаттю він був певний богатир: струнький, широкий у плечах, з високо піднятими грудями, він визначався над усіх козаків; пишним же його вусам, що звисали аж до коміра його червоного

жупана, та довгому, аж тричі обмотаному навкруг вуха, оселедцю заздрило все козацтво.

Це був один з найбільш завзятих та жвавих прибічників Богдана Хмельницького. Це він напередодні першого великого бойовища з поляками на Жовтих Водах умовив реєстрових козаків одцуратись гнобителів України поляків та приєднатись до запорожців і тим дав можливість гетьманові так погромити поляків, як ніхто ще, відколи світ стоїть, не громив їх.

Далі Ганжа, перший з полковників, зібрав окремий загін з повстанців і ще до Корсунського бойовища вспів підняти всю Уманщину, добув саму Умань і вистинав всі панські хоругви жовнірів, що лагодилися йти до Корсуня на поміч коронному гетьману Потоцькому.

Після Корсунського бойовища Ганжа перейшов з своїм загоном через Брацлавщину на Поділля і наробив там полякам великого лиха. Не вспів він управитись тільки з Кам'янцем, бо гетьман викликав його до Білої Церкви, щоб разом іти назустріч польському війську до Пиляви.

У молодші свої роки Ганжа ввесь час був у війнах та походах, коли не на "гнобителів ляхів", так на "невіру бусурман", а якщо іноді й траплялося завзятому козакові сидіти взиму у Січі Запорозькій, так і тоді він не міг всидіти спокійно, а ходив щодня по куренях та викликав охочих козаків на герць. Герці "до першої крові" одбувалися на Січі щодня, "щоб козацька молодецька рука не нудилася", хоч часто траплялося й так, що перша кров була й останньою, бо козацька молодецька рука як рубала, то вже так, що не спиняли її й кістки, а як колола, то колола наскрізь. До таких герців Ганжа був дуже охочий і вже чимало своїх приятелів одпровадив, жартуючи, на той світ. Молодший з полковників був Іван Чорнота. Прозвало його так січове товариство за його дуже смугляве обличчя та чорне, як крила у гайворона, волосся.

Дитячі і навіть юнацькі роки Чорнота прожив серед челяді значного польського пана на Волині. Історія його матері була дуже звичайна у ті часи. Власник великих маєтків на Волині наглядів поміж своїми хлопками смугляву, надзвичайної вроди дівчину Надію і звелів привести її у замковий двір, оселивши там у окремій хаті. Це нікого не дивувало, бо бувало часто, що пан брав до себе ту чи іншу дівчину на кільки день, і тільки сама Надія та її ненька знали своїми змученими душами, чого варті були ті панські іграшки.

На диво всім, пан не вернув Надії з замковому двору, а прижив з нею сина Йвана та й лишив її біля себе назавжди.

Молода смуглявка так причарувала старого пана своїми чорними як ніч очима, що через неї йому зовсім стала вже не люба власна дружина. Івана він теж любив, і коли тому було десять років, послав його у Львів на виховання єзуїтам.

Єзуїти уславилися тим, що з дітей українців робили самих щирих католиків і поляків, та тільки з Чорнотою, як і з Хмельницьким, їм не пощастило.

Хлопець, зрісши серед дітей замкової української челяді і пам'ятаючи оповідання матері про ту кривду, що їй зробив пан-поляк, не горнувся душею до католиків, а навчателів своїх ненавидів якнайдужче.

Вісімнадцяти років він повернувся до замку з гарною освітою, шляхтичем на вигляд, але українцем у серці. Те серце ще більше одсахнулося од всього шляхетського після того, як дружина господаря замку, що ненавиділа його всією своєю істотою, побачивши одного разу, що Йван ішов з світлиці свого батька, скрикнула:

— Як смієш ти, хлопкин байстрюк, ходити по моєму замку?

Коли Йванові було дев'ятнадцять років, власник замку помер, а пані його, помщаючись на матері Йвана за ту ласку, що вона мала од її чоловіка, засікла нещасну Надію на смерть, з хлопця ж звеліла зняти шляхетське вбрання і надіти на нього хлопське.

Де блукав Чорнота після того — невідомо, а тільки під час повстання Павлюка у 1637 році він уже руйнував польські замки й костьоли понад Дніпром.

За жвавість, веселість та молодецьку вдачу Чорноту любило все запорозьке товариство, а за розум, освіту й хист його всі поважали. Дуже полюбив його й гетьман Хмельницький і після бойовища на Жовтих Водах доручив йому полковницький пернач.

От таких-то полковників послав Хмельницький поперед свого війська назустріч полякам, що, як була чутка, наступали на Константинів та Пиляву; сам же гетьман з арматою повагом посувався з-під Білої Церкви слідом за Ганжою й Чорнотою, скликаючи до себе всі загони повстанців, що за півроку вкрили Україну так рясно, як ряст вкриває землю після теплого дощу.

Тепер, ставши табором недалеко од річки Пиляви, полковники хотіли на власні очі бачити, як осавули розстановили на ніч чати, а разом вистежити, чи немає де близько ворогів.

Після наради вони рушили своїх коней і скоро зникли за рясними деревами разом з своїми козаками. У гущавині їм довелося то припадати до шиї коней, щоб не зачепитись за гілку, то обминати кущі, то прорубати собі шлях шаблями; проте, вони невпинно прямували у той бік, звідкіля червоне, вечірнє сонце кидало назустріч їм крізь віття дерев своє, розірване на тоненькі смужки, золоте проміння.

Проплутавшись поміж деревами з півгодини, вони натрапили на кількох комонних чатівників, а проїхавши ще далі, почули пугукання тих вартових, що, мов сичі, перегукувалися поміж себе, сидячи по деревах.

Через годину полковники виїхали на шлях, що гадюкою покрутився у лісі, і спинили коней.

— От тепер,— звернувся Ганжа до свого молодого товариша, — я поїду шляхом до греблі та пошукаю там "язика"[1], щоб розпитати про польське військо.

— А я, — одповів Чорнота, — попростую до замку, і щоб мені не довелося випити за вечерею і малої чарки горілки, коли я не добуду там язиків!

Повновиде, запалене вітрами обличчя Ганжі почервоніло од сміху, а очі заблищали.

— Ну, а я, братику мій, не зречуся кухля горілки, хоч би й з порожніми руками повернувся до табору.

Полковники розлучилися. Чорнота з половиною козаків пірнув у лісі і, натрапивши на стежку, протолочену турами, подався нею. Козаки їхали слідом за своїм полковником один по одному, витягшись довгою стьожкою.

Через який час з боку замку почувся гомін. Чорнота спинив коня, прислухався. Чуть було далекий галас і репетування.

— Когось мордують!.. — обернувся він до козаків. — Запевне, що пани — наших. Скоріше за мною!

Він стиснув коня острогами, вибіг з стежки на шлях, що йшов до замку, і подався ним чимдуж. Галас вчувався дужче й ближче; врешті шлях вибіг з лісу на полявину, і на очах козаків став Пилявський замок.

Вскочивши через розчинені ворота у замковий двір, він опинився серед натовпу селян та козаків саме тоді, коли Вовгура чинив там свою розправу. Серед покривавленого двору валялися п'ять безголових трупів у польській одежі, а позаду них стояло два стовпи. До одного з тих стовпів був прив'язаний у чому мати породила старий суворий шляхтич, пан Януш; до другого так само без ніякої одежі була прив'язана молода дівчина, панна Галина.

Біле як сніг тіло дівчини, її чарівна врода і благаючий погляд піднятих до неба блакитних очей мов пришили до себе погляд молодого козака, і він нічого більше не бачив, опріч її одної. Він не помітив навіть, що біля ніг дівчини корчилася у розпачливому риданні підстаркувата жінка, Христина.

— Червону стьожку їй на шию![2] Стьожку! — почулося з натовпу вовгурівців.

— Справді!.. — регочучи, сказав Вовгура. — Така вродлива панночка та без стьожки! Пов'язати їй на шию червону стьожку!

Високий парубок з звірячим виразом у очах наблизився до Галини і простяг руку з ножем до її шиї, але Христина, мов вовчиця, кинулася до нього і трохи не звалила на землю.

— Заріжу! — скрикнув парубок і, пхнувши її з усієї сили на землю, знову простяг руку до Галини.

Тільки тепер схаменувся зачарований вродою дівчини полковник:

— Стій, єретичний сине! — гукнув він у ввесь голос. — От тільки протягни хто-небудь руку до панночки!..

— А то що? — спитав, виступаючи наперед, Вовгура. На очі Чорноти став козак, що на цілу голову був вищий за своїх товаришів. У плечах він був ширший за столітнього дуба, а стулені його кулаки, вкриті рясним чорним волоссям, були більші за добрі довбні.

Чорнота зрозумів, що це був ватажок козацького загону і що доброю волею він не віддасть з рук своєї живої здобичі. Сам Чорнота, не вважаючи на свою ворожнечу до поляків, ніколи не мордував неузброєних ворогів, а тим більше жіноцтва; чарівна ж врода молодої дівчини, разом з її беззаступністю і мовчазною покірливістю до своєї долі, збудили у козакові непереможне бажання зрятувати її, а разом з нею й її батька.

— А то я покажу, — одповів він Вовгурі, — як рубає моя шабля маслаки!

— А хто ж ти такий, — спитав Вовгура, взявшись у боки, — що заступаєшся за ляхів, гнобителів наших, та смієш ставати на перешкоді славному лицареві Вовгурі?

Про Вовгуру Чорнота вже не вперше чув. Знав він і про його нечувану лютість і про те, що цей козацький ватажок приймав до свого загону тільки таких велетнів, які, взявши бугая за роги, мали силу повалити його на землю, а з землі піднімали його собі на плечі.

Як Вовгура опинився тут, біля Пиляви, попереду нього, Чорнота не знав, та, проте, одного погляду на молодчиків, що оточали свого ватажка, було досить, щоб упевнитись у тому, що це справді вовгурівці, і зрозуміти, як небезпечно їх дратувати.

Розміркувавши так. Чорнота взявся до хитрощів і, вдавши з себе спокійного, звернувся до Вовгури:

— Чого ж ти лізеш поперед батька у пекло? Мені пан гетьман доручив вести військові перед та добувати язиків; а ти звідкіля тут узявся та мордуєш на смерть тих людей, що їх треба одпровадити до гетьмана живцем. От від цього пана, — показав Чорнота на пана Януша, що з мукою у очах дожидав мордування, — як припечуть його залізом при гетьманові, то, певно, багато чого гетьман почує про польське військо.

— А я що ж!.. — з докором обізвався Вовгура. — Хіба я не вмію розв'язувати ляхам язиків?

— Чув я, як ти розв'язуєш!.. Тільки по-дурному мордуєш людей!

Великі очі Вовгури так вип'ялися на Чорноту, що, здавалося, хотіли геть вилізти спідлоба.

— А вони наших хіба не мордують? Тож тобі як, іграшки, що Ярема Вишневецький увесь шлях од Лубен до Гадяча обсадив козаками на палях, неначе деревами?

— Так ти Ярему й шукай, а не мордуй безвинних. Вже ж ця дівчина не садовила наших на палі...

— Вона не садовила, так батько її садовив... Он там, біля шляху, ми познімали, та вже вони конають... Всі вони, ляхи, наші вороги й гнобителі!

— Бий тих, хто обороняється... — говорив Чорнота далі. — Останніх же, неузброєних, досить повигонити з України, щоб і духу лядського у нас не лишилося. Мордувати ж не по-людському — то не лицарське діло, а катове... От що!

— Брехня! — почали гукати вовгурівці. — Бач, який лядський заступник знайшовся! Та він, мабуть, і сам недоляшок!.. Ляхів мало вбивати — їм треба такої муки завдати, щоб вони чули, що вмирають!

— Що ж то, ви не хочете коритись гетьманові? — скрикнув Чорнота.

— Гетьманові? Гетьманові коримося! Хмельницький наш батько! Він визволив нас всіх з неволі! — загомонів натовп.

— Так от же дивіться! — сказав Чорнота, витягаючи з-за пояса пернача. — Я полковник Війська Запорозького і словом гетьмана наказую атаманові Вовгурі віддати мені власника цього замку з дочкою на допит.

Срібний полковницький пернач зробив на Вовгуру і всіх його товаришів велике враження. Запал натовпу зразу підупав, і всі вовгурівці почали поміж себе переглядатись.

— Та що ж, панове молодці! — обізвався згодом Вовгура до натовпу. — Хіба нам не вистачить ляхів на Україні. Віддамо сих — знайдемо собі інших!.. Якщо ти словом гетьмана вимагаєш, — сказав він далі до Чорноти, — так бери бранців.

Чорнота моргнув своїм козакам, щоб одв'язали шляхтича, сам же, зскочивши з коня, наблизився до Галини.

У ту мить Христина, що ввесь час, сперши дух, слухала суперечку козаків, обхопила його коліна і почала цілувати його червоні сап'янці.

— Це моя годованка! Я її, сирітку, вигодувала й виростила змалечку. Помилуй її!

Полковник ледве виплутався з рук Христини і наблизився до Галини, щоб одв'язати її од стовпа, але, зустрівшись з поглядом блакитних очей

дівчини, засоромився її голого тіла і, знявши з себе жупан, обгорнув раніше ним упоперек її стан і вже тоді почав одв'язувати її од стовпа.

Перший час, коли Галину вхопили вовгурівці і, роздягаючи її, почали над нею знущатись, нещасна дівчина була здивована й ображена у найкращих своїх почуттях, не розуміючи, за що це такі люде, як і батькові хлопи, що їх вона з дитячих літ так любила, як рідних, і знала за завжди добрих і прихильних до неї, хочуть скривдити її, познущатися з неї і навіть замучити на смерть.

Коли її, роздягнену, почали в'язати до стовпа на очах натовпу озвірілих людей, смертельний сором обхопив душу дівчини, і вона з плачем почала просити, щоб її скоріше вбили, але слова батька спинили її.

— Дитино моя... — сказав старий шляхтич. — Ти дочка славної Польщі і походиш од стародавнього шляхетського роду — не принижай же себе ані слізьми на очах, ані благанням з уст перед цими смердючими хлопами. Перетерпи муку і вмри мовчки, як тобі доля судила. Наші брати помстяться за нас.

Після того Галина глибше заховала у своєму серці образу, задавила у собі страх смерті і мовчки терпіла глузування з свого голого тіла, зневірившись у тому, що хтось, опріч її Христини, що побивалася біля неї, має серце. Через це вчинок козацького полковника, що обгорнув її жупаном, глибоко зворушив її серце, і сльози рясно побігли з очей дівчини на її ніжні дівочі перси. То були сльози не муки й горя, а сльози радості з того, що знайшлося серце у невідомого козака, що зрозуміло муку її душі. Проте, не ймучи ще віри у свій рятунок, вона звернулася до Чорноти:

— Пан бере нас на те, щоб познущатися з нас ще на очах гетьмана?

— Не бійся, серденько... — одповів їй стиха полковник, голосом, яким говорять тільки до рідної дитини. — Од мене тобі не буде нічого лихого!

Коли пан Януш і Галина були одв'язані. Чорнота хотів одягти їх у власну їхню одежу, та тільки Вовгура рішуче проти того засуперечив, кажучи, що то вже здобич його козаків. Через це на пана Януша нап'яли якесь шмаття з хлопської одежі, Галина ж так і лишилася обгорнута самим жупаном.

— Садовіть пана на вільного коня, — сказав Чорнота до своїх козаків, — панночку ж я довезу сам!

З цим словом він вхопив дівчину у обійми, підкинув її на сідло свого коня, і не вспіла Галина моргнути оком, як і він сидів уже позад неї.

— Мене ж візьміть... мене! — зарепетувала Христина. — Не покидайте мене на старість сиротою!

Стара жінка вхопилася за стремено Чорноти і цілувала його чоботи.

— Добрий козаче! — звернулася до свого збавителя Галина. — Ти вже раз пожалів мене, пожалій і вдруге: візьми небогу разом зо мною.

Чорнота моргнув одному з козаків, що сидів на чужому коні, і той, під'їхавши до Христини, підхопив її на свого коня.

Через хвилину Чорнота з своїми козаками вже виїхав за замкові ворота і зник у лісі.

Під віттям дубів стало вже зовсім смеркати. Хутко їхати було неможливо, і коні пішли повагом.

Придержуючи дівчину біля себе на коні, Чорнота міцно обхопив її стрункий стан своєю дужою рукою; Галина ж, знесилена тим, що пережила, з довір'ям горнулася до нього, як ніколи не горнулася ні до братів, ні до батька.

III

Тяжкі думки сповивали чоло пана Януша, коли він, з пов'язаними за спину руками, їхав між козаками. Гордовитий шляхтич не стільки болів душею за своєю долею, скільки за долею своєї доньки, що тільки починала жити. Яка доля чекала її?

"Запевне, її візьме собі на втіху, — думав пан Януш, — цей хлопський ватажок, що зараз кудись нас везе, а далі... далі..."

Старий шляхтич навіть здригнувся, уявляючи собі, як його дитина, що тільки розцвіла красою, достанеться на знущання п'яним хлопам.

Мучився він і ганьбою Польщі, що дожила до такої руїни, але тут він мав певну надію, що все незабаром одмінеться, бо за тиждень до сього він дістав од приятеля своїх синів, гусарського ротмістра пана Преслава з Збаража, звістку про те, що вісімдесят тисяч польського війська під приводом трьох сенаторів йде назустріч Хмельницькому і вже виходе з Збаража на Пиляву.

"З того часу як послано листа, — міркував пан Януш, — минуло два тижня, і наше військо повинно б не сьогодня-завтра бути тут. З такою силою нема чого й говорити, що наші не тільки розженуть всю цю хлопську й козацьку наволоч, а навіть злапають харциза Хмельницького і запровадять його до Варшави на страту".

Такі думки заспокоювали старого шляхтича, і у нього навіть виникла гадка утекти од козаків і бігти назустріч полякам. Тільки зв'язані руки та дочка на сідлі у козака не давали до сього можливості.

Через який час Чорнота з козаками й бранцями наблизився до табору і, згадавши, що, захопившись рятуванням Галини, він не пошукав у замку паперів, які могли б дещо виявити про польське військо, прикликав свого давнього товариша й побратима сотника Крицю й звелів йому, взявши свою сотню, бігти до замку і забрати всі папери пана Януша.

Далі він звелів нап'яти для бранців намет і добути їм якусь одежу; сам же, побачивши, що Ганжа вже повернувся до табору і, сидячи з люлькою у зубах на колоді, слухав якогось невідомого чоловіка, наблизився до нього.

— Добув язика? — спитав він Ганжу.

— От сідай та слухай! — одповів той. — Цей чоловік — коваль з Константинова і тікає звідтіля од ляхів.

— А чого саме ти тікаєш? — спитав Чорнота неймовірно. Чоловік здвигнув плечима.

— Та як же було не тікати? Загадали мені вражі ляхи, щоб кувати їм коней. От я два дні кував, а далі розкинув розумом та й думаю собі: це ж вони, єретичні сини, воюватимуть сими кіньми наших козаків, так краще я втечу до козаків та куватиму козацьких коней.

— Це добре ти розміркував, — а як же саме втік? — спитав Ганжа.

— А так: докував учора одного коня вже поночі та, скочивши на нього, й махнув сюди.

— А як на твою гадку, — спитав Чорнота, — скільки всього йде на нас поляків? Коваль похитав головою.

— Сила така, що, мабуть, і за тиждень не перелічив би їх. Насунулися вони, мов сарана. Там, у Константинові, самих возів з панським добром така сила, що навіть вся толока поза містом возами вкрита, прямо що й оком їх не скинеш.

Ганжа весело засміявся:

— Буде біля чого нашій голоті походити. Йди, ковалю, сідай до козацького гурту та вечеряй, а після вечері виряжу я тебе з твоєю звісткою до гетьмана... А тепер, Іване, — обернувся він до Чорноти, — час уже й по чарці та зубам роботу дати.

Вся полявина була вкрита тепер таганами з вечерею і купами козаків, що сиділи навкруг багаття й вечеряли. По повітрю разом з парою слався запашний дух кулішу й галушок.

Полковники сіли недалеко од чималого гурту козаків, прямо на траві, і джури принесли їм туди ваганці з галушками, а другі — з ковбасами та салом. Раптом з'явилася й сулійка з горілкою, і Ганжа з Чорнотою, весело розмовляючи, почали вечеряти.

Розмова полковників скоро увірвалася, бо від сусіднього козацького кола почулася гра бандури, а далі й густий, журливий голос кобзаря, що співав стародавню думу:

Ой три літа, три неділі,

Як козака в лісі вбили,

Під явором зелененьким

Лежить козак молоденький, —

На нім тіло почорніло,

А од вітру струпішіло.

Над ним коник зажурився,

По коліна в землю вбився.

"Не стій, коню, наді мною,

Вже я бачу щирість твою!

Біжи, коню, дорогою,

Чорним лісом, стеженькою!

Вийде к тобі моя мати,

Буде за мене питати:

— А де коню, син мій дівся,

Чи в Дунаї не втопився ?

— Ой знай, коню, що казати,

Скажи, коню, не втопився,

Але, мати, оженився:

Ой взяв собі паняночку,

Серед поля земляночку,

А на личку рум'яная

На ній сукня зеленая".

— Така, така козацька доля... — сказав засмучений Ганжа, коли пісня увірвалася. — Гарна ця пісня й сумна така, що за серце бере. Так колись і моя старенька матуся питатимуть коня мого про мене.

— Гаразд же, що про мене й спитати нема кому, — обізвався Чорнота. — Один я на світі, як Хведір Безрідний.

— Ану лиш, кобзарю, про Хведора! — гукнув Ганжа. Бажання Ганжі не подобалося козакам.

— Та годі, пане полковнику, сумних співати! — почулося з їхнього боку. — Тепер уже не ті часи! Минулося наше безголов'я... Минулася неволя лядська-агарянська! Тепер годиться жвавіших та веселіших пісень співати!

— Справді, про Хведора Безрідного вже обридло слухати! — додавали інші. — Заспівайте, дядьку, якусь з нових дум!

— Та підождіть, — обізвалися треті. — Дайте божому чоловікові попоїсти.

Кобзарю піднесли чарку. Коли він підвів голову, щоб подякувати, спідлоба у нього визирнули замість очей дві страшні криваво-чорні рани. Очі йому були випечені татарами за те, що тікав з неволі. Це у ті часи була така звичайна річ, що ніхто про те кобзарів і не розпитував, хіба що вони самі співали про свою недолю.

Випивши та заївши, кобзар почав направляти бандуру.

— Як хочете новіших, так заспіваю такої, якої мене Господь навчить.

Всі потишилися, і кобзар заспівав знову:

Ой обізвався пан Хмельницький,

Отаман батько чигиринський.

— Гей друзі-молодці,

Браття, козаки-запорожці !

Добре дбайте, барзо гадайте,

І з ляхами пиво варити зачинайте!

Лядський солод, козацька вода,

Лядські дрова, козацькі труда! —

Ой за те пиво

Зробили козаки з ляхами превелике диво;

Ой за той пивний молот

Зробили козаки з ляхами превеликий колот;

Ой за той пивний квас

Не одного ляха козак за чуба потряс.

Ой не чорна хмара над Польщею встала:

Тож-то не одна ляшка удовою стала !

Бо на праву середу

Зайняли козаки ляхів так, як би череду.

Ой котрих гнали до Прута,

Була доріженька барзо крута;

Котрих до Бузька —

Була доріженька барзо грузька;

А котрих до Хотини,

То, біжучи, попотіли.

Кобзар на хвилину спинився, немов щось пригадуючи.

— Чи ти, Йване, чув коли-небудь оцю думу? — спитав Ганжа Чорноту.

— Зроду не чув! — одповів той. — Гляди, коли він не оце тільки її компонує. Бачиш, який замислений сидить.

Але кобзар уже повів свою думу далі:

Гей, обізвався пан Хмельницький,

Отаман батько чигиринський:

— Гей, друзі-молодці,

Браття, козаки-запорожці!

Добре дбайте, барзо гадайте,

Од села Ситників до города Корсуня

Рівчаками шлях перекопайте,

Потоцького піймайте,

Мені до рук подайте!

Гей, Потоцький, Потоцький

Маєш собі розум жіноцький!

Не вмів ти єси в Кам'янці Подільськім пробувати

Печеного поросяти, курку з перцем та шапраном уживати,

А тепер не вмієш з нами, козаками, воювати

І житньої соломахи з тузлуком уплітати.

Хіба велю тебе до рук кримському хану дати,

Щоб навчили тебе кримці-нагаї сирої кобилини жовати!

Кобзар скінчив, і козаки загомоніли. Всім ця дума припала до вподоби.

— Гарно склав ти, кобзарю, пісню! — сказав високий чорновусий козак-уманець.— Справді, так воно й було! Гнали ми ляхів з Ганжою, нехай здоров буде, аж до Хотина, прямо-таки як череду товару!

— А ми з Морозенком аж до Прута гнали! — обізвався другий. — Та не самих поляків, а ще й жидів цілі отари! Ганжа аж зайшовся з реготу:

— Ой панове-молодці, нагадали ви мені, як жиди од нас давали дропака: лапсардаки свої позадирали аж на плечі, пантофлі порозгублювали, а білими панчохами грязюку місили. Як пригадаю, то й не вдержусь од сміху. Ти б, чоловіче божий, ще б про жидів у пісню щось додав!

— Додам колись... — одповів кобзар. — Не все відразу. Козаки вже повечеряли, але не хотіли ще кластись спати. Всім хотілося б без краю слухати кобзаря. І не біля цього тільки гурту козаків був кобзар, — співало їх кільки душ по різних кутках полявини.

— Ще якусь заспівайте, кобзарю! Ще! — просили козаки — Про славу заспівайте!

— Співав би, добрі люде, — одповів кобзар, — аби слухали, та щось мені у горлі дере, неначе полови туди мені насипано!

— От лихо! Меду б тобі кухоль, так де його у поході візьмеш!

— Джура! — гукнув Ганжа. — Піднеси божому чоловіку кухоль мого меду!

Джура раптом наточив з боклага добрий кухоль меду і підніс кобзареві. Той вихилив його одним духом і, обтерши рукавом вуси, почав знову співати:

Розляглися круті бережечки по роздоллі,

Пожурились славні козаченьки у неволі.

Гей, ви, хлопці, ви добрі молодці, не журіться,

Посідлайте коні вороні, садовіться

Та поїдем у чистеє поле, у Варшаву,

Та наберем червоної китайки на славу;

Гей, щоб наша червона китайка не злиняла,

Та щоб наша козацька слава не пропала.

Гей, щоб наша червона китайка червоніла,

А щоб наша козацька слава не змарніла.

Гей, у лузі червона калина похилилася,

Чогось наша славна Україна засмутилася,

А ми ж тую червоную калину та й піднімемо,

А ми ж свою славну Україну та й розвеселимо.

— Гарно, гарно, — загукали навкруги.

— Це теж нова дума, — сказав Чорнота. — Саме вона до наших часів і припадає!

— Тепер, чоловіче божий, веселішої! — почулися голоси козаків, коли кобзар скінчив.

— Такої, щоб горіло!

— Хіба такої, щоб до танців? — спитав кобзар.

— Атож! Адже за день ноги у сідлі набрякли!

— Вороги за річкою, а ви танцювати? — обізвався Чорнота до козаків.

— За річкою? — почулося з натовпу. — Те байдуже: поки дійдуть сюди — дотанцюємо!

— А прийдуть вороги сюди, — обізвався вусатий уманець, — то будем їх бити, як під Жовтими Водами та під Корсунем били; коли ж несила наша буде, голови свої за неньку Україну покладемо! Ушквар, кобзарю, такої, щоб аж лихо танцювало.

Весело забряжчали й засміялись струни бандури, і кобзар голосно гукнув:

Ой я сіно скромадила,

Сім сот хлопців принадила...

Зразу коло біля кобзаря поширшало, а посеред кола вихором закрутилися дві пари козаків.

В кого — один, в мене — два,

Чорноброві обидва!..

Додав кобзар, хвацько вибиваючи пальцями по струнах, і серед кола закрутилося ще скілька пар козаків.

Пішла ходором вся полявина од козацького гопака; пролісками ж аж луна пішла од вигукування танцюристів. Тільки Чорноті вже не довелося на те дивитись, бо під ту хвилину до нього наблизивсь сотник Криця і подав йому цілий пакунок паперів.

Полковникові треба було переглянути ті папери, і він, покликавши до себе на поміч полкового писаря, пішов з ним до намету. Там вони поморочилися над паперами мало не цілу годину і врешті-таки натрапили на листа пана Преслава з звісткою про кількість польського війська.

Зважаючи на велику вагу тієї звістки, Чорнота послав того листа гетьманові з курінним атаманом та десятьма козаками, що провожали до гетьмана коваля.

IV

Управившись з паперами й військовими справами, Чорнота вийшов на повітря. Стояла вже ніч, козацтво клалося спати, хоч подекуди ще й досі грали й співали кобзарі.

Молодого полковника потягло до намету, де була дівчина, його бранка, до того ж він згадав, що пан Януш досі з закрученими руками.

Взявши з собою невеликого ліхтаря, Чорнота увійшов у намет. Пан Януш сидів долі, зціпивши від болю зуби й насупивши чоло; Христина вже спала, Галина ж напівлежала, схилившись до батькових колін, і по

очах її знать було, що той самий батько, який досі був для неї пугалом, тепер, коли він приймав муку, став близьким її серцю.

Побачивши Чорноту, Галина зразу ж звернулася до нього:

— Пане полковнику! Пожалійте мого старого батька! Мотузки прямо переїли йому руки! Пан Януш гнівно глянув на дочку:

— Як насміла ти за мене просити? Мені хлопської милості не треба!

Чорнота приглушив у собі образу і сказав спокійно:

— Я, пане Янушу, не хлоп, а полковник славного Війська Запорозького... То, може б, пан звертався до мене більш чемно?

— Хлопський полковник є й сам хлоп!.. — пробубонів шляхтич.

— Даремне пан робить мені образу! — сказав Чорнота. — Я прийшов, щоб зробити, у чому можу, панові полегкість. Перше за все заспокойтеся: я не вчиню ні панові, ні панночці нічого лихого... От вам моє слово.

Пан Януш глузливо, крізь сціплені зуби, засміявся.

— Хлоп заспокоює своїм словом... Хлопське слово — вітер!..

Нарешті Чорнота спалахнув:

— Час би вже вам, панам, після того, що сталося, зрозуміти, що козаки такі ж, як і ви, вільні люде!..

— Що? — піднявши гордо своє чоло, скрикнув пан Януш. — Ви, хлопи, — рівня славній польській шляхті! Поки світ стоятиме, хлопи будуть хлопами!

Запал та гонор шляхтича не ображали вже Чорноту, і йому схотілося ще дужче подратувати поляка:

— Даремне пан виставляє себе на посміх! Ми вже шаблею здобули собі волю, здобули й панство... І якщо ви, ляхи, не схочете з нами по-братерському жити, то геть виженемо всіх вас з України. Заженемо у вашу Варшаву, та й сидіть там, як жиди на шабаші!

Пан Януш схопився на ноги, але зразу ж з розпукою на виду впав на землю.

— Коли б мені не зв'язані руки, я показав би тобі твоє місце, проклятий схизматик! От скоро прийде польське військо, пов'яже всіх вас, гайдамаків, і порозсадовить по палях!

Чорноті дуже кортіло збити пиху гонорливому шляхтичу, і він таки й зробив би це, коли б пан Януш не був батьком Галини; її ж очі викликали у ньому бажання заспокоїти дівчину і досягти того, щоб вона мала його не за ворога, а за щирого прихильника. Тільки заради Галини він не вважав на ті образи, що робив йому пан Януш.

— Це так пан мені дякує за мою до нього доброзичливість? — обізвався він. — Скажіть же, що я повинен зробити, щоб пан став до мене прихильним?

— Одвези мене з дочкою на той бік Пиляви і пусти на волю!

Чорнота замішався. Пустити їх на волю, щоб ніколи вже не побачити тієї чарівної дівчини, що він вирятував з пазурів Вовгури? Ні, сього він не може зробити. Він нікуди не пустить її од себе.

— Це ж неможливо! — сказав він. — Неможливо через те, що ми з вами воюємо. Правда, допитувати пана про польське військо мені вже нема нащо, бо я вже все, що потрібно, знаю з листа пана Преслава, добутого у Пилявському замку.

— Прокляття! — скрикнув старий шляхтич не в собі. — Я згубив Річ Посполиту! Ліпше було б, коли б ті харцизи спалили мій замок разом з паперами!

— А щоб пан не мав мене за ворога, я згоден розв'язати йому руки і дозволити вільно ходити по табору, з умовою, що шановний пан Януш подасть мені шляхетне слово не тікати з мого табору.

Руки старого шляхтича давно набрякли, як колоди, і завдавали йому великих мук, проте, подати шляхетне слово козакові він мав для себе за приниження і через те вагався з одповіддю.

— Ну що ж? Дає пан слово не тікати? Муки, врешті, переважили гонор пана Януша, і він з прокльоном у серці одповів:

— Даю шляхетне слово...

— Ну от добре...

Чорнота почав розплутувати мотузки на руках в'язня, але вузли глибоко в'їлися у тіло, і при малому освітленні ліхтаря їх нелегко було розв'язати. У нетерплячці козакові почала допомагати Галина, їхні руки зустрічалися і плуталися одна з одною. Непомітно для самого себе козак придержав руку дівчини у своїй руці, і тепло його руки блискавкою пішло по її тілові.

Галина не зразу випручала свою руку і, засоромившись з того, пильніше припала до мотузків.

Нарешті, руки пана Януша були розв'язані, і він, стогнучи, почав терти їх.

Чорноті не хотілося покидати намету бранців, але ніякої причепки до того, щоб лишатися у ньому, вже не було.

— Прощайте тепер!.. — сказав він після мовчанки. — Заспокойтеся й спіть.

Коли Чорнота вийшов на повітря, над землею вже царювала ніч. Зірки своєю безліччю так запорошили небо, Що, здавалося, не лишилося вже на ньому й клаптика вільного місця. У вогкій од ночної роси траві світилися блищаки, немов перемовляючись своїм срібним світлом з далекими зірками. Понавколо полявини, наганяючи на козаків міцний сон, стиха гомоніли своїми соковитими листями столітні дуби. У таборі стояла така тиша, неначе й самого табору не було тут; тільки пирхання коней та далеке пугукання вартових іноді порушали ту тишу.

— Іди собі спати! — сказав Чорнота, розглядівши біля намету вартового. — Сих ляхів уже не треба стерегти.

Вартовий охоче пішов спати, сам же Чорнота стояв біля намету вагаючись. У темряві ночі йому ввижався білий, гнучкий дівочий стан і блакитні очі, що з подякою й ласкою дивилися на нього. Завзятий козак, що всі свої юнацькі роки прожив у походах, серед степів, лісів та людської крові, був приголомшений дівоцькою вродою. Та врода закликала його до кохання й радості і вабила до щасливого, спільного з коханою дівчиною життя.

Цілим натовпом ходили тим часом думки і в голові Галини. У монастирі її повчали, що козаки — то прокляті Богом схизматики, що вони лютіші за звірів, бо розгніваний Бог не дав їм серця; од батька вона чула, що козаки такі ж саме хлопи, як і інші українці: брудні, нечемні, неосвічені, однакові з тварями, віддані Богом на те, щоб працювати на

своїх панів. А що ж вона побачила? Козак, що її зрятував, такий огрядний, чемний, такий моторний красунь і до того добрий і навіть соромливий... Він далеко добріший і ввічливіший, ніж її батько... Батько ображав його, звав у вічі хлопом; він же все те йому подарував і поводився з ним по-шляхетському.. .

Галині стало соромно за батька, і схотілося догнати козака й подякувати йому за його добре серце.

Дівчина вийшла з намету і, побачивши Чорноту, наблизилася до нього.

— Спасибі вам, добрий полковнику, за вашу ласку... З тим вона хотіла взяти козака за руку, але несподівано почула себе у його обіймах.

— Люблю тебе, моя пташко, як світ сонця, як душу свою... — шепотів біля неї знайомий голос. — З першого погляду закохався я у тебе, мов шалений. Хоч волею, хоч неволею, а будеш ти моєю!..

Дівчина почула, як козацькі вуси залоскотали її щоку і теплі вуста обпалили її губи поцілунком. З несподіванки вона й нестямилася, аж козак ще міцніше пригорнув її до себе та цілує ще раз... ще...

Нарешті дівчина прочуняла. Вона пташкою випорхнула з обіймів козака і, тремтячи всім тілом, побігла у намет.

Дивні почуття обхопили душу дівчини. Радість і щастя, що зворушили її істоту після поцілунку козацького полковника, скоро потьмарилися від сумних думок про те, що козак не шляхтич, а до того він ще й схизматик і ворог Польщі; що батько не тільки не згодиться на її шлюб з козаком, а навіть прокляне її, і, що впустивши козака у своє серце, вона вчинила не тільки великий гріх, а ще й зраду своїй батьківщині.

Під впливом таких думок Галина не спала всю ніч і більшу частину її простояла навколюшках, шепочучи ті молитви, яких багато вивчилася у монастирі, і, викликаючи до себе Божу Матір, щоб допомогла їй викинути козака з свого серця; за його ж доброзичливість вона подала собі слово оддячити йому чимсь іншим, а тільки не коханням своїм.

На другий день у розмові з батьком Галина нарікала на те, що він поводився з Чорнотою нечемно, не вважаючи на те, що полковник, як з усього виходило, дістав шляхетське виховання. З приводу сього старий шляхтич не сперечався з дочкою. Він ввесь час був сумний і каявся, що подав Чорноті слово не тікати.

"Як можу я тут сидіти, — думав він, — коли батьківщина моя у небезпеці? Я неодмінно повинен перестерегти привідців польського війська про то, що козаки захопили моє листування".

Проте втекти з козацького табору було нелегко. Як помітив пан Януш ще з першого дня, понавколо табору в усі боки рясно становилися чати, піші й комонні. До того ж він розумів, що вийти з-під захисту полковника Чорноти і натрапити на вартових було однаково, що піти на смерть, бо й крізь намет він чув, яким пеклом у своїх розмовах всі козаки дихали на шляхту.

Через кільки день у козацькому таборі почалася метушня. У серці старого поляка збудилася надія на те, що козаки, прочувши про велике польське військо, лагодяться тікати; та тільки та радість його була передчасна, — до намету бранців увійшов Чорнота і сказав, що мусить з своїм повком перейти ближче до річки Пилява, бо на місці його табору стане гетьманське військо.

— Хотів я, пане Янушу, — сказав у розмові Чорнота, — оселити вас на який час у вашому власному замку під моєю охороною, та, на жаль, не можу сього зробити, бо у вашому замку житиме сам гетьман.

Старий шляхтич насупив брови:

— Коли б я міг се передбачити, я власноручно спалив би свій замок!

Через який час Чорнота й Ганжа вивели свої повки з полявини на лісовий шлях і повели прямо до греблі й мосту через Пиляву, куди вже Ганжа й ходив раніше, пана ж Януша з дочкою та Христиною вели під вартою позаду козацьких повків пішки.

Галина була у селянській запасці, мережаній сорочці й черевиках на босу ногу, а старий шляхтич з огидою поглядав на одягнені на його ноги сині, з великою матньою штани й брудну селянську сорочку.

Бранці йшли вже з півгодини. Незвичка до пішої ходи й до дебелих селянських черевиків робили Галині великі трудності. Вона спотикалася, зачіпалася за гілки, дряпала собі ноги і мало вже не плакала з утоми, як несподівано з лісу виник Чорнота і, підбігши конем до бранців, почав запрошувати дівчину сісти до нього на коня.

Побачивши чорнявого красуня полковника у всій його войовничій красі і почувши його ласкаву мову, панночка палахнула рум'янцем; проте, вона подякувала козакові, сказавши, що йтиме пішки разом з своїм батьком.

Сказавши так, дівчина одвела свої очі набік, щоб не зустрітись удруге з очима козака, аж у ту саме хвилину дужа рука молодого полковника обхопила її стан і, одірвавши од землі, посадовила на коня.

В ту ж мить стиснутий острогами кінь, мов несамовитий, кинувся уперед і поніс козака з його дорогою здобиччю поміж деревами.

Вони летіли вихором. Тепле, пахуче лісове повітря прудко шуміло повз них, а гнучкі віти лоскотали їх своїм листям; коли ж траплялося, що

вони загрожували Галині небезпекою, то з хрустінням падали униз, підрубані шаблею хвацького вершника.

За хвилину Чорнота з Галиною були вже далеко, заховані деревами од людських очей.

— Ти моя бранка... — говорив козак, міцно пригортаючи до себе дівчину, — і повинна у всьому коритися моїй волі!

Серце дівчини затріпотіло у грудях, мов пташка у сільці. Вона уявила собі, що козак хоче умчати її кудись у гущавину, де вона буде вже у необмеженій його владі, і жах обхопив її молоду душу.

— Молю пана, — з благанням сказала вона, — поверніть коня назад!

— Не зви мене паном... не зви й полковником... Зви мене Йваном, я ж зватиму тебе по-нашому — Галею. Ти моя, й я нікому тебе не оддам!

— Молю тебе, козаче: пусти мене!.. У тебе ж добре серце! Чорнота зрозумів, чого злякалась дівчина.

— Не бійся, горличко моя, я не буду насильником, бо люблю тебе не тільки палким коханням, як ніхто ще не кохав дівчини, але разом і ніжно — як дитину. Ти станеш моєю тільки після того, як своєю волею візьмеш зо мною шлюб.

Він почав палко цілувати її вуста, чоло і очі. Галина не змагалася. Після його останніх слів вона була у його владі. їй було так любо, так солодко... І непомітно для дівчини губи її теж склалися у поцілунок і цілували козака...

Аж тут перед очима Галини поміж віттями дубів почали виникати темні постаті черниць з чітками на руках і, заміряючись на дівчину

чорними хрестами, погрожували їй пеклом... Мороз пішов по тілу дівчини...

— Ах!.. — скрикнула вона, одсахнувшись од козака. — Ти схизматик! Вони... черниці-кармелітки погрожують мені. З тобою я занапащу свою душу!

— Забудь, Галочко, ті єзуїтські вигадки! — говорив Чорнота. — Бог один і для мене, й для тебе. Я виряджу тебе з батьком у Чигирин. Там ви перебудете поки скінчиться війна, а тоді ми з тобою візьмемо шлюб. Одно тільки ти мені скажи: чи любиш мене?

Вона обхопила його шию.

— Я не знаю, що то — кохання, а тільки мені так любо з тобою, Іване, так радісно, що, здається, й у раї не було б краще!

Він міцніше пригорнув її до себе, голубив своєю рукою... Дівчина мліла у його обіймах, з довір'ям до нього пригорнувшись, а тіні лихих черниць танули під промінням вечірнього сонця й теплом молодого чистого кохання.

Нарешті, втомлений кінь спинився, і козак повернув його на шлях до свого нового коша.

V

До тих часів, про які ведеться наше оповідання, себто до повстання українського люду, польська держава була великою й могутньою. До неї належали Україна, Біла Русь, Литва й частина Пруссії, остання ж, Пруссія, та Молдова були од неї залежні як голдівники. Спілки з поляками домагалися всі держави Європи, бути ж їй ворогом зважувалася тільки могутня у ті часи Туреччина. Побідні хоругви польського війська бачили й турецькі, німецькі, угорські й свейські

городи, і навіть на баштах далекого московського Кремля маяла корогва з польським орлом.

Найкраще польське військо завжди набиралося на Україні, і через те після того, як реєстрові козаки і польські драгуни, набрані з українців, стали на бік Богдана Хмельницького, а все українське поспільство повстало на поляків, як один чоловік, Польща відразу знесилилася, бо хоч і небагато втеряла вона війська під Жовтими Водами та під Корсунем, так зате не мала з кого набирати нового війська. Ледве через п'ять місяців було зібрано вісімдесят тисяч війська, та й те наполовину складалося з німців, угорців та волохів, бо ті, почасти за гроші, почасти як підвладні полякам, прислали своє військо їм на поміч.

І от тепер мов дві великі, темні хмари насувалися до річки Пиляви два ворожі війська. Зі сходу, з Білої Церкви, йшли реєстрові козаки й запорожці з арматою, під приводом гетьмана Хмельницького; з півдня й півночі приєднувалися до нього загони повстанців під приводом Кривоноса, Богуна, Нечая, Морозенка, Небаби, Гайчури й інших богатирів і навіть з заходу, з Галичини, проскочив сюди ватажок Носач з опришками; з заходу ж наступало різноязичне польське військо.

Тисячі возів тяглися кількома шляхами позаду того й другого війська. Проте кількість возів у козацькому війську була далеко менша, ніж у польському, бо козаки йшли своєю землею — Україною — і мали де добувати харчів; навпаки — за польським військом обози розтягалися на десятки миль, возів у їхньому військові було більше, ніж людей, бо всякий пан віз за собою свою одіж, постелю, харчі, вина і навіть найкращу хатню посудь, щоб похвастатись нею перед іншими панами.

Над натовпами війська чорними хмарами крутилися круки, чуючи собі скоро велику здобич, а з-позаду війська до його табору щоночі підходили цілі табуни голодних вовків, отруюючи повітря своїм огидливим виттям.

Не дійшовши до Пиляви з півмилі, обидва війська стали таборами.

Хмельницький розташувався з арматою на полявині, серед лісу, і, взявши з собою найближчих порадників: Богуна, Джеджалія, Кривоноса та Виговського, над'їхав до табору Чорноти й Ганжі, що стояв гонів за двоє од річки Пиляви.

Всі семеро поїхали обдивитись на береги річки. Перед козацьким військом на шляху з Києва на Варшаву була через Пиляву гребля з мостом, а обабіч шляху од річки до лісу слалися рівні луки, вкриті болотами, що за літо тільки зверху трохи підсохли; під вагою ж коней не товста, тверда шкарупа на болотах провалювалася, і коні грузли у болото.

Помітивши, що польський берег Пиляви твердіший за східного, гетьман і всі полковники зважили за найліпше заманити поляків на східний бік Пиляви і потім загнати у болота.

— Щоб заманити ляхів на сей бік, — говорив Хмельницький до товаришів, — доведеться частину війська вирядити за міст на той бік. Знаю я ляхів — вони шпаркі, коли їхня сила. Здолають наше переднє військо за мостом, то вже на тому не спиняться — перебіжать сюди!..

— От тоді ми їм і покажемо, почіму ківш лиха! — обізвався Чорнота.

— Ти, Йване, казав... — обернувся до Чорноти гетьман, — що тут десь вештаються по околицях вовгурівці та гайчурівці... Збери їх, вражих синів, до себе та й постанови за міст. А то вони тільки знають неузброєних людей мордувати та палити те, що нам самим потрібне. Куди не повернешся, все попалене, все зруйноване... Вони тільки шкодять війську.

— От те ж саме й я кажу! — одповів Чорнота. — Я звелю їм поробити за мостом окопи, та й нехай вражі діти покажуть свою вдачу на ворогах!

— Ну, а далі, — сказав гетьман, — ти вже роби, як сам знаєш, а щоб мені заманив ляхів сюди, на болота!

— Та вже якось-то заманю!

Оглядівши береги Пиляви, гетьман поїхав у замок пана Януша і розташувався там з писарем та канцелярією.

Табір польського війська був у півмилі на захід од мосту через Пиляву на гарному, рівному степу. Військо їхнє було дуже добре узброєне, забезпечене харчами і мало багато гармат; тоді як війська Хмельницького половина була узброєна тільки косами, вилами та кийками.

Поляки розуміли перевагу своєї зброї і зарані празникували свою перемогу над козаками; пригоди ж з військом коронного гетьмана Потоцького під Жовтими Водами та під Корсунем здавалися їм такими випадковими, що під час бенкетів у польському таборі щодня можна було почути похвальбу розігнати хлопів канчуками.

Проте привідці польського війська не хапалися до бою. Головний з них, Домінік Заславський, навіть зовсім не мав охоти битись з козацьким військом, бо убивати повстанців вельможному панові було зовсім не корисно, — серед тих повстанців були тисячі хлопів з його незчисленних маєтків на Україні, та до того ж він ще не стратив надії на те, що козаків можна умовити до згоди й покірливості.

Тільки Ярема Вишневецький, заклятий ворог козаків, радив вдарити на них всім військом; проте, його ради пан Домінік не послухав, а, стоячи табором біля Пиляви, розважав шляхту щоденними бенкетами; щоб же вояки не нудилися, він дозволив всім охочим підходити до Пиляви і викликати козаків на герці.

VI

Три дні вже з ранку до вечора понад річкою Пилявою одбувалися герці. Охочих до того, як з боку козаків, так і з боку поляків, знаходилося чимало. Найзавзятіші вояки й найбільше хвацькі гарцьовники перед герцем банили й скребли своїх баских коней, щоб вони аж виблискували своєю оксамитовою шерстю. Вони сідлали їх коштовними сідлами, на себе одягали найкраще вбрання, чіпляли до боку найдорожчу й найбільше улюблену зброю, брали до рук вигострені списи і виїздили до річки, викликаючи з ворожого боку охочих помірятися хистом та міццю; коли ж на заклики ніхто довго не виїздив, то вояка ганив все вороже військо, лаючи всіх так, що у наші часи ніхто такого й не вигадає.

Козаки були кращі за поляків верхівці, та зате поляки вміли з більшим хистом рубатись... Врешті, частіше складалося так, що поляки були побідниками, козаки ж або верталися з герцю об'юшені кров'ю, або зовсім накладали головою, і на свій бік річки їх уже переносило товариство на ношах.

На четвертий день обоє війська вже так роздратувалися, що почали набігати на ворогів не поодинці, а цілими купами.

Чорнота й Ганжа розуміли, що наблизився час, щоб заманити поляків на козацький бік Пиляви; і от вони, одбиваючи польські наскоки, перейшли з своїми повками через греблю на польський бік, де вже стояли у окопах з своїми загонами Вовгура й Гайчура.

Звістка про цей перехід стурбувала польських привідців, і вони, піднявши на ноги все військо, вивели його з табору й поставили до бою.

Любо було глянути на польське військо, що рівними лавами вкрило все поле. Гусари, що всі були з польської шляхти, шикувалися на чудових, прудких, як вітер, і баских, як вогонь, конях. Чепраки під сідлами були у них саєтові, гаптовані золотом та сріблом, маленькими рученьками паній та панянок. Самі сідла були ковані сріблом та

поцяцьковані коштовними камінням; стремена теж були срібні, обзолочені; шаблі всі з золоченими або й щиро золотими держаками. Кунтуші на гусарах були різноколірові з оксамиту, з золотими гапличками й ланцюжками біля коміра, пообшивані коштовним хутром. На косоверхих шапках у них теліпалися золоті китиці, вкриті блискучими самоцвітами, на ногах же брязкали острогами червоні або блакитні сап'янці.

Спільники поляків були вбрані простіше: німці — у сині жупани, угорці ж та волохи — у свої народні різноколірові куцини. Всі вояки вже занудьгувалися походом і нетерпляче поривалися до бою.

Далеко не таке браве на вигляд було військо гетьмана Хмельницького, що теж виготувалося до бою і стояло сховане по пролісках. Хоч після Корсуня й Жовтих Вод і воно, як казали, "трохи підлаталося", а проте, було вбрате надзвичайно різноманітне. Запорожці були у різноколірових каптанах та червоних поверх них жупанах, драгуни, що прилучилися до козаків од поляків, по вбранню скидалися на німецьку піхоту, реєстрові козаки були у синіх чумарках, повки ж, що складалися з загонів Кривоноса, Ганжі, Нечая, Богуна й інших, були хто у золотом гаптованій одежі, добутій по польських замках, а хто так і у звичайному селянському сіряці.

Хмельницький, з булавою у руці, під великим гетьманським бунчуком, об'їздив своє військо, розважаючи своїм словом тих, що не бували досі у бойовищах.

— Стійте міцно, панове молодці! — гукав він до молодих козаків. — Стійте, як брати ваші стояли й билися на Жовтих Водах та під Корсунем. Моліться милосердному, пам'ятаючи, що ми б'ємося за волю дітей наших та за віру свою православну, стоптану ляхами. Господь допоміг нам вже двічі перемогти поляків, — допоможе перемогти їх і втретє, бо на нашому боці свята правда!

Слідом за гетьманом ходили понад військом попи з кропилом і благословляли козаків на славну смерть за святу віру.

У обідню пору до повків Чорноти і Ганжі на чудовому огирі під'їхав завзятої постаті поляк і почав викликать на герць не простих козаків, а когось з отаманів та старшини. Це був середніх літ шляхтич, прозвищем Збручич, загартований у степових походах на татарів та у бойовищах з шведами й турками. Метке було його око, непохибна була рука, і скільком ворогам збавив він уже за своє життя віку, тому він давно погубив рахунки.

— Гей ви, хлопи, гречкосії! — гукав шляхтич, басуючи своїм чудовим вороним конем понад козацькими повками. — А висилайте лишень до мене кого-небудь з ваших метців — ватажків та богатирів, я одрубаю йому своєю шаблею вуха і кину псам на сніданок!

Козаки переглядалися. Після вчорашніх пригод небагато вже було охочих до герцю з поляками, та й постать Збручича, що сміло сам на сам ходив на медведів, не дуже-то завдавала охоти помірятися з ним міццю.

— Що ж? — глузував поляк. — Мабуть, ваші богатирі звикли тільки ціпами махати, а не шаблею. Бидлом нашим ви були, бидлом нашим і будете довіку!

— Не діждеш того, вражий ляше! — почулося з козацького боку, і наперед війська виїхав Вовгура.

Велика постать польського богатиря у порівнянні з Вовгурою враз зменшилася і наче присіла. Ні списа, ні шаблі не було у Вовгури, а держав він у руці важкий, з довгим держаком келеп.

— Гаразд, Вовгура, гаразд! — загукали козаки-вовгурівці. — Збий йому пиху!

— Молись Богу, вражий ляше! — гукнув Вовгура. — Бо вже тобі меду-вина не пити!

— Кинь свою ґирлиґу, хлопе! — глузував Збручич з Вовгуриного келепа. — Це тобі не вівці пасти, а з лицарем битись!

Скипів Вовгура, вдарив свого коня острогами і полетів на поляка, той же дожидав його, стоячи на місці, і, обіперши ратище свого списа на стремено, направляв його блискучий гостряк на груди козака.

Близько вже козак-велетень... Вже високо замахнувсь він своїм келепом над головою поляка... Та неабиякий вояка був Збручич, — він знайшов собі рятунок од келепа козака і так смикнув свого коня, що той підкинувся на дибки назустріч келепові.

Мов спілий кавун, репнула голова нещасного коня од важкого келепа Вовгури, зате живий лишився його вершник і у ту ж мить всадив гостряка свого списа козакові у серце.

Охнули й козаки, й поляки, коли обоє бойці впали на землю, тільки між поляками скоро почулися радісні вигуки, бо Збручич зараз же виліз із-під свого мертвого коня; козацький же богатир, лежачи на землі, корчився у боротьбі з смертю.

Засмутилися вовгурівці і, піднявши свого ватажка на руки, понесли за річку до козацького табору.

Через кілька хвилин завзятий шляхтич, добувши собі другого коня, знову вже гарцював між двома ворожими військами, гукаючи до козаків:

— А що, смердючі хлопи?.. Це вам не ціпами махати! Де ж поховалися ваші ватажки? Нехай виходять всі поодинці або хоч і всі заразом. Я всіх їх повкладаю, як уклав вашого чабана.

— Нема кому більше йти на нього, — почулося поміж козаками, — як не Гайчурі!

— Виходь, Гайчура! Не дай ляхові з нас кепкувати!

— Як іти, то й іти! — одповів Гайчура і виїхав наперед війська.

Ватажок лугарів, себто козаків, що ввесь вік вікували по нетрях Великого Запорозького Лугу та по скелях і байраках Дикого Поля, був середнього зросту, широкий у плечах і запалений вітрами так, що шия його й обличчя скидалися скоріше на халяву чумацького чобота, ніж на тіло людини. З-під високої його шапки вибивався оселедець, виявляючи у ньому запорозького братчика. Років з двадцять уже, як Гайчура, не стерпівши польського гніту, покинув Україну і пробував по лугах та байраках, переховуючись там з такими ж, як і він, волелюбивими братчиками і од людей, і од дикого звіра, аж поки нарешті звістка про те, що Україна повстає на своїх гнобителів, не витягла і Гайчуру з його товаришами з диких нетрів на Україну.

За свій вік Гайчура чимало разів бився з ворогами і рубав їх як не треба краще, та тільки такої науки до герцю, яку мав польський шляхтич, у нього не було.

— Оце у вас кращого й немає? — глузливо скрикнув Збручич, наближаючи коня до супротивника. — Ну й лицарі! Хліви вам чистити, а не воювати!

— По-іншому заговориш, як покуштуєш моєї шаблі, ляше! — обізвався Гайчура і пустив свого коня на поляка.

Коні з вершниками збіглися докупи. У повітрі забряжчали дві шаблі... Та ніхто з бойців ще не встів зачепити ворога, а вже гарячі коні проминули один одного.

Бойці повернули розпалених коней і знову збіглися, виблискуючи один над одним шаблями. Вони крутили своїх коней і, насідаючи один на одного, намагалися достати свого ворога гостряком шаблі. Всі, сперши дух, дивилися на бойців, всією душею пориваючись на поміч всяк своєму лицареві.

Аж ось шабля Гайчури, застогнавши жалібно з напруги, випала з його руки, а сама рука козацького ватажка немічно звисла до сідла...

Поляк розрубав козакові руку до самої кості, і з неї цілим водограєм задзюрчала кров.

Скрики горя, образи й розчарування почулися з боку козаків,— гинув другий їхній ватажок...

Як годилося на герцях, Збручич не добивав покаліченого супротивника, а тільки сказав глузливо:

— Навчись, хлопе, раніше рубатись, а тоді вже лізь на шляхтича. Буде з тебе!

З тим побідник од'їхав до своїх товаришів під голосні вигуки всього польського війська; скаліченого ж Гайчуру товариші зняли з коня і понесли за річку до табору.

— Недобре нам складається!.. — загомоніли козаки. — Не буде щастя нам біля Пиляви. Треба, мабуть, одійти на інше місце!

Почувши такі розмови, Ганжа занепокоївся:

— Чому ж то не буде нам щастя? — обізвався він до козаків. — Через те, що вбито двох на герці? Хіба це диво?

— А бачив ти, пане полковнику, як впав з коня Вовгура? — обізвався до Ганжі сивоусий козак з люлькою у зубах.

— Бачив. А що?

— А те, що головою впав до нас. Ото ж і лихо так впаде на нас!

Ганжа аж почервонів з серця:

— А тобі ж, старому, й не сором переказувати при юнаках отакі баб'ячі брехні? Од того, що людина впала головою у той, а не у інший бік, лиха не станеться, а од таких брехень може статись! Тобі б час розуміти, що буде те, що Бог дасть.

Полковник пішов понад своїм повком, розважаючи й заспокоюючи козаків.

Тим часом завзятий шляхтич не вгавався. Випивши великий келех венгерського вина та проковтнувши дві сердельки, він знову виїхав наперед війська.

— Чого ж ви, нещасні хлопи, ще тут чекаєте? Кидайте скоріше зброю та падайте нам до ніг! Не бійтеся: ми зглянемося на вашу нікчемну хлопську вдачу і пустимо вас до вашого діла — чистити наші свинарні та стайні.

Козаки боліли душею, з сорому не підводили очей, та мовчали, бо шляхтич не хотів битись з простими козаками, з старшини ж ніхто вже на нього не виходив.

— Ото уже й усі у вас богатирі? — глузував поляк. — Вже й немає охочих помірятися зо мною вдачею?.. Ну, так отож вам наука: коли бидлом ви народилися, так нема чого вам у лицарі й лізти. Бидлом нашим ви й помрете.

У Ганжі давно клекотіло у грудях обурення на лайливого шляхтича, а до того він бачив, що пригода з Вовгурою та Гайчурою, разом з похвальбою поляка, дуже засмутили військо. Щоб піднести дух козаків, треба було щось зробити і Ганжа не втерпів.

— Доки оцей пес брехатиме? — скрикнув він у ввесь голос. — Благословіть мені, панове товариство, з ляхом до герцю стать!..

— Схаменися! — обізвався, почувши те, Чорнота. — Ти полковник, потрібний Україні для керування військом, а хочеш віддати своє життя за чортзна-що — за одного шляхетного хвалька!

— І батьки ваші були легкодухі та ще й зрадливі...— почулися з польського боку вигуки Збручича. — Вони не тільки завжди тікали од нас, а ще й самі своїх гетьманів нам видавали на катування. Вся ваша порода хлопська паскудна, нікчемна!

— Чуєш? Чуєш? — гукав Ганжа до Чорноти. — І батьків наших уже зачіпає... Не дає кісткам небіжчиків спокійно лежати в домовинах!

— Нехай бреше пес на вітер! — одповів той.

— Ти, Демку, вже не такий-то молодий, — де ж тобі з цим ляхом зачіпатися? Та ще й ненька у тебе старенька єсть.

— І самі ви паскудні, смердючі, — знову почулися вигуки шляхтича, — і віра ваша погана, схизматська!

— Чуєш? — у ввесь голос гукнув Ганжа і кинувсь до свого коня.

— Та хоч заспокойся ж! — умовляв шпаркого товариша Чорнота.— Не хапайся! Не годиться битись хвилюючись!

— Нема чого мене повчати! — гукнув Ганжа вже з коня. — Гей, брати мої любі! Славні товариші! Дайте мені кухоль горілки: пригадаю я свої юнацькі літа — заткну пащу вражому ляхові!

— Ганжа, Ганжа виходе на герць! — почулися голоси поміж козаками і луною розійшлися по всьому козацькому війську. Всі зразу повеселішали:

— Ганжа повчить ляха! Ганжа помститься й за Вовгуру, й за Гайчуру, та й за козацьку честь!

Ганжа тим часом вихилив кухоль горілки, обдивився на свою зброю й, взявши у праву руку списа, виїхав наперед війська, його постать була тепер спокійна й велична. Красиве, трохи повне обличчя, з довгим рівним носом і пишними, з невеликою сивиною, вусами ні одним рухом не виявляло хвилювання, а очі з-під пишних, трохи насуплених брів дивилися на ворога гострим поглядом.

— Доки ти брехатимеш, єретичний сине? — гукнув він, наближаючись до поляка. — Забув уже, як ви тікали з Корсуня до лясу? Забув, що ваші обоє гетьмани зараз з нашої ласки у Криму сиру кобилячину жують? От ми вам про те нагадаємо: віддамо й вас татарам у неволю, погану ж вашу Варшаву дощенту зруйнуємо!

— Ах, пся-віро... хлоп проклятий! — скипів Збручич. — Варшава славна, а не погана... А ваші ослячі голови стримітимуть по її баштах та мурах!

— Ну, годі вже, ляше, лаятись... — сказав Ганжа. — Час до діла братись! Я от стаю з тобою на герць за честь козацтва й України. Тільки у мене умова така: одному з нас не животіти! Битися — не до крові, а до смерті!

— Найліпша умова! — одповів шляхтич. — За твою злодіяцьку голову мені подякує вся Польща!

— І битися однаковою зброєю! Нехай нас Бог розсудить.

— І це добра умова. Може, зразу на списах?

— Як на списах, то й на списах.

Бойці од'їхали один од одного, щоб дужче розігнати коней, взяли до рук списи, і, направивши їх блискучі гостряки уперед, стиснули коней острогами і кинулися один на одного так, щоб мати ворога з правої руки.

Ще мить — і, здавалося, обидва будуть на списах і разом впадуть мертві додолу. Та, мабуть, щось небезпечне для себе побачив Збручич і, несподівано повернувши свого коня так, щоб він прийшовся Ганжі з лівої руки, намагався встромити йому свого списа у бік.

Цей захід поляка був такий несподіваний, що Ганжа ледве вспів вдарити своїм списом по списові ворога, щоб одхилити його набік.

Трісь... — і обидва списи перебилися. Козацький вояка врятувався од смерті, але у руці його, як і у руці супротивника, лишилася тільки половина ратища.

Бойці спинили розпалених коней і з'їхалися знову:

— На шаблях?

— На шаблях!

Вони знову розбіглися, щоб розігнати коней.

— Збручич, Збручич візьме верх! — почулося з польського боку. — Шабля — то найбільше укохана його зброя!

— Не піддавайся, Демку! Кріпись, полковнику! Вкороти ляхові віку! — гукали з боку козаків.

Бойці збіглися, і у повітрі забряжчали шаблі.

— Молися, хлопе, Богу! — гукав Збручич, намагаючись дістати шаблею до шиї козака. — Ось зараз я понесу твою голову у наш табір на гостряку своєї шаблі.

— Не кажи, ляше, гоп, поки не перескочив! — одповів Ганжа, одбиваючи наскоки поляка.

Бойці рубалися довго й завзято. Вони то роз'їздилися, то знову кидалися один на одного, то крутили своїх коней, намагаючись несподівано вдарити ворога з другого боку.

До Ганжі повернувся хист його юнацьких літ, і поляк не зміг взяти над ним перевагу.

З півгодини тягся вже цей завзятий герць. Обоє бойці вже стомилися, у поляка вже точилася кров з руки, у Ганжі — з плеча. Напруження глядачів дійшло вже до більш нікуди. Обоє ворожі війська довгими лавами підсунулися ближче до бойців і, сперши дух, чекали кінця герцю.

— Дзз... — почулося у повітрі, і всі зрозуміли, що сталося щось непевне.

На очах усіх два гостряки од шабель, простогнавши у повітрі, впали на збиту копитами коней землю. Поляк дуже рішуче намірився було

вдарити свого супротивника шаблею, Ганжа ж з усієї сили вдарив його шаблю своєю... і от у руках бойців лишилися самі держаки од шабель.

Глядачі були розчаровані.

— Що ж то: пан не подолає хлопа? — гукали Збручичу поляки. — Не зроби ганьби Польщі!

— Добивай, Ганжа, ляха! — гукали з боку козаків. — Добивай єретичного сина! Докажи козацьку вдачу!

— На келепах! — ледве зводячи дух, одповів той. Бойці роз'їхалися, щоб передихати.

— Та тебе ж, Демку, поранено! — скрикнув Чорнота, побачивши на плечі Ганжі кров.

— Подряпано, а не поранено! — пожартував той і обернувся до своїх козаків: — А дайте мені, панове-товариші, кухоль горілки, бо щось моя рука вже намахалася!

Десять козаків кинулося подати Ганжі горілки, і він вихилив добрий поставець.

— Дайте мені мій келеп!

Ганжі подали келеп, і він, взявши його у руку, покрутив у повітрі, неначе випробуючи, чи не важкий він на його втомлену руку.

— Добре буде! — сказав врешті Ганжа, чіпляючи келеп до сідла.

Далі він розстібнув сорочку і, показуючи козакам на своїх грудях невеликий срібний хрестик, додав:

— Якщо вб'є мене лях, так сього хрестика не ховайте зо мною, а передайте моїй неньці. Козака на тім світі й без хреста пізнають!

— Зробимо по твоїй волі! Зробимо! — одповідали козаки.

Ганжа знову виїхав наперед війська, поляка ж ще не було.

— А що, ляше?.. — почав гукати козацький полковник. — Мабуть, засапався так, що й духу не зведеш? Мабуть, непереливки вже?

Аж ось виїхав і Збручич.

— Я не поспішався, — сказав він, — тільки через те, що хотів дати тобі ще трохи пожити на світі!

Бойці знову стисли коней острогами і помчали один на одного.

Ось коні зближаються... І козаки, й поляки, сперши дух, стежать очима за найдрібнішими рухами бойців. Ось важкі келепи вже метнулися над головами вершників... Ще мить — і хтось з бойців повинен впасти мертвим, бо келеп — то найстрашніша зброя.

Тут Збручич знову хотів підставити під келеп ворога свого коня й підняв його на дибки, та Ганжа вже знав його звички і, проскочивши конем трохи далі та перекрутивши свій келеп у повітрі, щоб не вдарити по коневі, саме влучив їм шляхтичу по голові.

Хряснули під важким келепом кістки польського богатиря, і з голови його по повітрю розлетівся скривавлений мозок, обляпавши коней обох бойців.

Каменем впав на землю шляхтич, розпластавши на землі колись могутні руки; і, мов грім, залунали з козацького боку радісні вигуки, а

козацькі шапки цілою хмарою полетіли угору на славу козакові Ганжі і всій Україні.

Ганжа теж зняв шапку і почав махати нею до свого товариства, коли тут почув він з польського боку вигуки:

— Втомлений був... втомлений! Не диво, що Збручича вбито, бо він був втомлений попередніми герцями!

Тільки почув те Ганжа, як гонор та завзяття опанували їм

— Втомлений був? — гукнув він до поляків. — Давайте іншого! Виходьте всі по черзі! Я всі ваші дурні голови порозбиваю, як горіхи!

Побачивши, що побратим зовсім запалився, Чорнота під'їхав до нього і почав заспокоювати:

— Годі тобі, Демку! Годі! Нехай брешуть собаки!

— Ні, я їм заціплю рота! Нехай не брешуть! Давайте, єретичні сини... Хто у вас найдужчий!..

Через кілька хвилин замішання з польського боку виїхів дужий та бравий молодий шляхтич, красуючись своїм арабським конем та пишним блискучим вбранням.

Враз по всьому полю понад лавами польського війська залунали вигуки поляків:

— Віват пану Мрозовському! Віват! Смерть нахабі козаку!

Супротивники зблизилися і подивилися один одному у вічі... Та, мабуть, у очах Ганжі шляхтич побачив недобре собі пророкування, бо його брава та завзята постать зразу неначе зів'яла й зменшилася.

— На чому? — суворо спитав Ганжа.

— На шаблях! — одповів шляхтич. Ганжа не мав уже шаблі, бо вона була перебита на попередньому герці. Доводилося рубатись чужою. Він од'їхав до своїх уманців.

— А дайте, панове, мені шаблю небіжчика Вовгури! — кілька козаків кинулися до вовгурівців і незабаром повернулися з шаблею вбитого богатиря.

Покрутивши її у руці і махнувши кільки разів по повітрю, Ганжа задоволено встромив її у піхви: шабля припала йому до руки.

— Чому ж, вражі діти, не подаєте горілки? — жартливо звернувся він до товаришів. — Чи я вам не людина, щоб отак битись не пивши?

Горілка раптом з'явилась і, випивши півкухля, Ганжа виїхав на місце герцю, де шляхтич, дожидаючи його, мордував у нетерплячці свого коня.

Бойці збіглися, брязнули шаблями і закрутилися у боротьбі.

Ніколи ще, мабуть, не доводилося глядачам бачити такого завзятого герцю, який тепер почався: шаблі, люде й коні крутилися, звивалися й зчеплювалися у боротьбі, немов складаючись у одне тіло. У обох ворожих військах була така тиша, немовби на полі не було жодної живої душі. І от серед тієї тиші враз вибився з тисячей грудей скрик "ох!".

Шабля шляхтича, жалібно простогнавши, високо у повітрі блиснула своєю загартованою крицею. Ганжа своєю дужою рукою вибив її з руки

шляхтича і у той же мент наскрізь простромив йому шию великим Вовгуриним палашем. Червоним водограєм линула кров з шиї польського богатиря, і впав він з коня униз головою.

Прокльони почулися з польського боку і вигуки радості з козацького. Знову над козацьким військом полетіли вгору шапки, і луною пішла понад Пилявою "слава" на честь Ганжі.

Серед тих вигуків і замішання несподівано для всіх з польського боку вибухнув постріл, і Ганжа захитався у сідлі.

— Зрада!.. Мене встрелено! — тільки й вспів простогнати козацький богатир і впав на траву недалеко од трупа вбитого їм шляхтича.

VII

Хто зробив той зрадливий постріл, ніхто не дізнався. Запевне, що хтось з поляків не зміг перетерпіти ганьби своєму народові і помстився на українському богатирі; проте, поляки запевняли, що ніхто з них не зміг би того зробити, бо лицарські звичаї були в Польщі у великій пошані, а що встрелив Ганжу якийсь волох.

Побачивши серед вигуків радості, що їхній богатир падає, вбитий кулею, козаки палахнули помстою.

— Зрада!.. Зрада!.. — залунало по всьому полю: — Смерть ляхам! Кара зрадникам!

Обидва козацькі повки, що були на польському боці річки, а разом з ними й вовгурівці, та гайчурівці, не чекаючи ніякого гасла, кинулися на поляків, мов роздратовані звірі. Навіть Чорнота забув гетьманський наказ і рубався у передній лаві свого повку...

Не сподіваючись такого наскоку, польські й волоські хоругви, що були найближче до козаків, кинулися тікати до головного війська; та тільки те їм не минулося, бо гострі козацькі шаблі все поле понад Пилявою вкрили різноколіровими кунтушами польських гусарів, неначе квітками рясно сіяного маку.

Тільки добігши до польського табору, Чорнота опам'ятався і згадав умову з гетьманом.

— Назад! — гукнув він, кидаючись в усі боки і завертаючи передніх козаків.— Назад до греблі, бо буде лихо!

Чигиринці та уманці послухалися полковника і повернули назад, прямуючи до мосту й до броду, вовгурівці ж та гайчурівці не схотіли тікати.

— Всі поляжемо тут, а не вернемося за Пиляву! — гукали вони. — Вовгурівці та лугарі не тікають од ворогів! Нехай піде про нас слава поміж козаками! Нехай не брешуть ляхи, що ми хоробрі тільки проти неузброєних.

Вони скупчилися в своїх окопах біля греблі і заприсяглися не покидати того місця, де загинули їхні ватажки.

Тим часом привідці польського війська, побачивши, що одна частина козацького війська обороняється, друга ж тікає, подумали, що у військові гетьмана немає ладу, і звеліли своїм сурмачам сурмити до бою.

Чотири повки поляків погнали за козаками і, добігши до греблі, вдарили на вовгурівців та гайчурівців. Та тільки здолати тих велетнів було нелегко... Козаки-богатирі билися, як леви, і тим зрятували уманців та чигиринців, що саме переходили за річку.

Тяжко було стояти невеликій купі козаків проти чотирьох найкращих польських повків. Купка їх танула, як воскова свічка, і через півгодини славні козацькі вояки всі полягли головами за рідний край, відпокутувавши свої криваві вчинки своєю власною кров'ю.

Управившись з вовгурівцями, польські повки Осинського, Іордана, Витовського та воєводства Минського кинулися за козаками Чорноти на східний бік Пиляви хто греблею, а хто й бродом.

А Чорноті того тільки й треба було: добігши з своїми повками до проліску і сховавшись там на хвилинку з очей поляків, він звелів двом сотням уманців бігти у розсипку далі, аж до головного війська, сам же з останніми козаками повернув круто убік, щоб забігти ворогам за спину.

Галас та гармидер збився біля Пиляви. Деякі польські повки товпилися біля мосту, ті ж, що вже перейшли на козацький бік, поспішалися поміж болотами доганяти козаків, бігли у розсипку і палили з рушниць навздогін, радіючи з своєї легкої перемоги.

Покинутий з дочкою та служницею у козацькому таборі, без ніякого догляду, пан Януш, сперши дух, придивлявся з-за кущів до всього, що діялось.

З початку бойовища він не розумів, на чиєму боці буде перемога, але тепер, коли Чорнота пробіг з своїми козаками повз табір у ліс, а на греблі і навіть по цей бік річки вже маяли у повітрі польські корогви, пан Януш зрозумів, що хоч перемога й на боці його рідного народу, та тільки вона довчасна, бо Чорнота тікає тільки навмисне, щоб навести поляків на головне військо гетьмана. Не сказавши Галині й слова, він побіг навперейми одному з коней, яких чимало бігало по полявині з-під убитих вершників.

Галина зразу вгадала, що батько хоче втекти, і серце її завмерло з страху, що батько візьме й її.

"Як? — думала вона. — Тікати? А від кого? Від того, з ким уже поєдналося моє серце? І куди?.. У той край, що їй зовсім невідомий..."

Дівчина з нудьгою й жахом побачила, що батько вже піймав коня і біжить по неї. Непомітно для самої себе вона захилилася од батька за Христину.

— Скоріше, дитино моя, сідай до мене на коня! — схвильовано гукав, підбігаючи до Галини верхи, старий шляхтич. — Шлях до мосту вільний од козаків, — ми миттю добіжимо туди і приєднаємося до наших!

— Як, тату? — скрикнула дівчина. — Ти хочеш утекти? А слово твоє шляхетське, що ти подав козакові!

— Що за дурниці, Галино! — говорив пан Януш гнівно. — Які там рахунки з хлопом! Я те слово з примусу подав!

— Він не хлоп! — з образою у голосі скрикнула Галина.— Ми й живі тільки завдяки його лицарству. Я не поїду звідсіля! Я не порушу слова!

— Як? Ти не поїдеш з батьком? Я ж повинен бігти до своїх, не тільки рятуючи своє життя. Доля рідного краю залежить од того, чи захоплять наші Хмельницького, чи ні: а я знаю, як його злапати! Я до всього придивлявся й прислухався! Я бачу, що Чорнота хоче навести наших на Хмельницького й на його гармати. Я повинен навчити наших, як згубити Чорноту!

— Згубити його?.. Того, кого я кохаю? — скрикнула дівчина, заломивши з розпуки руки. — І ти хочеш, щоб я разом з тобою зрадила його?

Очі старого шляхтича широко розчинилися. Здається, що й грім не приголомшив би його дужче, ніж слова дочки.

— Моя дочка закохана у хлопа?! — не в собі скрикнув він. — Та краще я вб'ю тебе своєю рукою, ніж ти станеш схизматкою!

Несподівано старий шляхтич нагнувсь з коня і вхопив дочку рукою за стан. Дівчина скрикнула і хотіла пручатись, але гнів надав старому надзвичайну силу, і він, підхопивши Гнійну на своє сідло, вдарив коня острогами і полетів до греблі.

— Христино, Христиночко! — у розпуці гукала Галина, а на її скрики від табору вчувалися розпачливі зойки. — Дитино моя... Галиночко! Візьми мене з собою!..

Довго бігла за конем бідна жінка, що не своєю волею одірвався од всього рідного та прикипіла до панської дитини. Вона падала з утоми й знову бігла, гукаючи й ридаючи за своєю названою дочкою, поки врешті впала на полі непритомна.

А баский кінь тим часом переніс уже шляхтича за міст. Назустріч йому наближався ще полк гусарів, поспішаючись слідом за своїми товаришами.

— Не йдіть за річку!.. Не йдіть! — гукав пан Януш до гусарського полковника. — Там вас чекає смерть!

Та тільки через його селянську одежу поляки не звернули на його застереження ніякої уваги і, мабуть, хто-небудь з поляків зарубав би його шаблею за його пророкування, коли б не було на сідлі у старого молодої дівчини.

Діждавши, поки від табору гетьмана почулися вибухи гармат, Чорнота зрозумів, що поляки здибалися з головним військом і що час уже захопити греблю у свої руки. Упорядкувавши помішані під час утечі повки чигиринців та уманців, він поїхав наперед і звернувся до козаків:

— От так, панове молодці: добре ми ляхів у шори вбрали утікаючи. Вони зараз наперлися на гетьмана, та там їм і світ замакітриться! Тікатимуть зараз, мов зайці! От буде їм добрий бенкет, якщо ми заступимо їм міст. Давайте ж, панове молодці, звеселимо сьогодня нашого гетьмана і всю Україну.

— Веди нас, полковнику, а ми за тобою! — одповіли козаки, обдивляючись на свою зброю.

— Буде їм од нас подяка за Ганжу!

Розгорнув Чорнота свої два повки лавами та й впав, мов шуліка, на тих поляків, що були на мості й на греблі.

Кривава збилася там сутичка, та недовга, бо скоро козаки вигубили все те польське військо, загнавши його у річку. Після того Чорнота зараз же захопив окопи, щоб не пустити більше поляків на поміч до тих своїх товаришів, що зчепилися з гетьманським військом.

Тільки вспіли козаки засісти по окопах, аж з лісу, тікаючи од гармат, почали у розпорошку вибігати польські повки, прямуючи до мосту. Тут-то й спіткало їх велике лихо: чигиринці й уманці зустріли їх пальбою з мушкетів, а далі узяли на списи.

Полякам нікуди було тікати: ззаду, з лісу, давили на них найкращі українські повки Богуна, Нечая, Джеджалія й інших; до мосту не пускали чигиринці й уманці; Перебийніс же почав заходити далеко за польський табір, щоб перетяти головному війську шлях до Константинова.

У одрізаних польських повках почалася мішанина. Не змігши пробитись на греблі, поляки кидалися до бродів, але, поспішаючись, грузли в болотах. Там вершники, рятуючись од козаків, кидали

загрузлих коней і метушилися піші, гинучи хто в болоті, хто у річці, а хто й од козацького списа.

Здавалося, що саме пекло повстало тут на поляків: за півгодини чотири повки їхнього війська рясно вкрили болото понад Пилявою своїми прапорами та оксамитовими кунтушами; з другого ж боку Пиляви поляки тільки дивилися, як гинули їхні брати, і нічого не зробили, щоб їх зрятувати.

Через кільки хвилин на скривавлене поле виїхав Хмельницький, щоб похвалити козаків та полковників. Наблизившись до Чорноти, він поцілував його:

— Добре, друже мій, справив ти справу. Тепер уже заберемо ляхів голими руками. А за твою метку вдачу хочу я зробити тебе військовим обозним.

— А що ж? — одповів Чорнота. — Як твоя воля та згода товариства, так послужу Україні й обозним!

Після того Хмельницький, посумувавши над тілом славного товариша Ганжі, наказав всім полковникам зібратися до нього на раду і поїхав до замку, Чорнота ж кинувся до свого табору та до своїх бранців.

Горе чекало там козацького полковника: він знайшов намет, де лишив пана Януша з дочкою, порожнім.

Схвильований Чорнота мішався в догадках. Хоч думка про те, що старий шляхтич міг втекти, і запала йому у голову, але він довго не хотів їй вірити. З одного боку, він пам'ятав, що пан Януш подав йому шляхетне слово не тікати, з другого ж, йому не йнялося віри, щоб Галина, після того як цілувала його, маючи за свого нареченого, своєю волею зреклася його і навіки покинула.

Під ту хвилину до коша придибала Христина і розказала Чорноті, як все сталося.

— Панночка не хотіла тікати... — говорила вона плачучи. — Вона бідкалася й плакала. Вона сказала навіть батькові, що покохала тебе... Та батько, як навісний, силоміць вхопив її і повіз за річку. Що мені тепер робити? Куди я тепер подінуся з своїм сирітством?

Кажучи так, сердешна жінка аж до землі припадала з горя.

Чорноті стало легше, коли він почув речі Христини. Коли Галина призналася батькові, що кохає його, то він до загину тепер не зречеться її.

— Гнатимусь до самої Варшави... — сказав він до Христини. — Попалю й поруйную всю Польщу, а знайду свою милу, свою маленьку Галочку. Лишайся, Христино, біля мене: буде тобі що їсти й пити; як добуду ж я панночку, так знову ти будеш біля неї ходити.

На раді у гетьмана полковники вирішили, що тепер уже польське військо досить приголомшене пригодою з чотирма повками і що коли налякати ворогів ще чутками про татарів, то другого дня ранком можливо переходити на той бік Пиляви і бити на них всім військом.

Так і було зроблено. Загони Колодки, Тиші на Носача одяглися татарами і, перебрівши річку, підбігли кіньми до польського війська і чимдуж галасували: "Алла, Алла".

VIII

Увечері того дня, коли стався перший бій на Пиляві, далеко позаду польського табору, у великому наметі, одбувалася нарада привідців польського війська. Всі привідці були тяжко вражені пригодою з чотирма кращими повками свого війська, що були порізані й потоплені

на їхніх очах. З десяти тисяч бравих вояків, що пішли за Пиляву, до табору повернулося всього кільки десятків недобитків, і ті втікачі, оповідаючи про страшну силу козацького війська, хованого у лісі, рознесли по всьому таборі сум та замішання.

Про глузування над хлопами вже не було й мови. Тепер уже годі було розганяти хлопів канчуками, — тепер уже всякий шляхтич думав про те, як би самому не здобути собі смерті од козацької зброї.

Жарт Хмельницького з вивороченими по-татарському кожухами зміцнив у поляків думку про те, що до козаків прибули на підмогу татари, і от коли пан Домінік запитав скликаних привідців та полковників про те, що, на їхню думку, треба робити далі, майже всі обстоювали за те, щоб покинути Пиляву та одійти до Константинова, де, на їхню думку, місцевість більше придатна для бою.

Вбігши з дочкою на коні у польський табір, пан Януш кинувся шукати пана Преслава, того, що прислав до нього захоплені козаками листи, але не міг допитатись, де стоїть його повк. Рішивши тоді йти прямо до пана Домініка, старий шляхтич після довгого розпитування знайшов-таки польського привідця під час його наради.

Почувши там, що польські привідці хочуть покинути Пиляву, пан Януш попросив пана Домініка дати йому слово.

— Більшість шановних панів мене знає... — почав пан Януш. — Я власник Пилявського замку і тільки зараз був бранцем у козаків. Благаю вас, славне шляхетство: не робіть нашій нещасній батьківщині нової ганьби!.. Не кидайте Пиляви під той час, коли ви маєте всі засоби до того, щоб не тільки погромити Хмельницького, а навіть захопити його з усією арматою. Здатного війська у гетьмана обмаль; більшість все хлопи з косами та кийками. Один добрий наскок наших бравих гусарів — і ті натовпи розбіжаться, мов сполохані зайці.

— Ми вже пробували вдарити на них та й згубили чотири повки гусарів! — одповів Домінік. — Годі вже... Досить вхопили шилом патоки! Тут, на Пиляві, такі болота, що нашій кінноті неможливо битись... До того ж з Хмельницьким татари!

— Немає татарів... То вигадки лукавого гетьмана. Вірте слову старого шляхтича, — козаки тільки лякають вас!

Речі пана Януша пішли на вітер. Привідців польського війська вже отруїло почуття жаху та бажання скоріше роз їхатися по домівках, і вони один перед одним почали доводити про неможливість знову битись на Пиляві.

— Не розумію, пане Домініку, — гостро обізвався до Заславського коронний гетьман Конецпольський, — на що ми гаємо час у зайвих балачках! Вже зайшла ніч — треба скористуватись з неї і одійти од Пиляви так, щоб козаки того не помітили. Ранком буде вже запізно!

— Ще раз прошу панство мене вислухати! — знову обізвався пан Януш. — Якщо ви не хочете ставати з ворогами до бою, так я навчу вас, як захопити Хмельницького без бою. Він ночує у моєму замкові, що стоїть мало не біля самої річки. Я знаю біля замку такий брід, якого не знають козаки. Залога у замку зовсім нікчемна; дайте мені один повк жовнірів, — і я до світу приведу вам Хмельницького на мотузку.

Тільки старий шляхтич досказав останні слова, як у намет вбіг хорунжий Крибчук, вкритий курявою й заляпаний піною свого коня. Побачивши хорунжого, всі зрозуміли, що він прибіг не з добрими вістями, і у напруженні всі замовкли.

— Ясновельможний пане! — звернувся хорунжий до Домініка Заславського. — Я був на чатах у Лажаві та ледве зрятувався, бо туди прийшов Кривоніс з великою силою козаків і всякої наволочі. Зараз вони руйнують там костьол і ріжуть, кого не попадуть!

Ймення Кривоноса було вже добре відомо всім полякам, бо по всій Польщі вже чули про його люту, звірячу вдачу, що не лишала живим жодного поляка, хто б не дістався йому до рук, і майже всі пани, почувши, що Кривоніс позаду їх у Лажаві, зблідли на виду і почули, як у них поза коміром кунтушів пішов мороз.

— О пекельний диявол! — скрикнув Конецпольський. — Він хоче перетяти нам шлях до Константинова!

— Не інакше!.. — тремтячими губами промовив Домінік. — Він хоче зробити те саме, що зробив на Жовтих Водах та під Корсунем!

— Я й сам так гадаю! — додав хорунжий. — Через те я так і поспішався.

— Треба негайно вирядити два повки, — встряв у розмову пан Януш, — щоб одкинути його геть од Львівського шляху!

— Я не знаю!.. — скрикнув у запалі Конецпольський. — Хто тут керує військом: ми з вами, пане Домініку, чи власник Пилявського замку— курника? Нам, не гаючи й хвилини, треба йти у Константинів!

— Згода! Згода!.. — загукали з усіх боків пани і натовпом кинулися виходити з намету.

Заславський ледве встів крикнути їм услід наказ, щоб попереду виряджали обоз та гармати, а щоб військо рушилось тільки перед світом.

— Бідна, нещасна Польща, що викохала таких синів! — скрикнув їм услід пан Януш і з розпукою у серці вийшов з намету.

Він зрозумів, що польське військо загине, бо привідцями війська опанувала легкодухість, а разом з тим гинула й його надія на те, щоб

розігнати козаків і вернути собі свій замок. Доводилося й йому тепер згадати про те, що він має на руках дочку — дівчину, про яку треба подбати і одвезти у безпечне місце.

Не гаючись, треба було купити другого коня, бо заїхати далеко одним конем удвох було неможливо. Проте купити коня не було за що, бо всі гроші пана Януша лишилися у замку і загинули.

Не знаючи, як вивернутись з свого скрутного становища, старий шляхтич, як був, удвох з дочкою на одному коні, поїхав у польський обоз. Там уже починався гармидер. Серед темряви погоничі ловили по полю волів і запрягали вози; поміж возами бігали сполохані коні, подекуди хурщики розпалювали багаття, щоб хоч тим присвітити собі біля возів.

Проїхавши так до заднього краю обозів, пан Януш наглядів одного осідланого вже коня без хазяїна. Не вагаючись довго, він перескочив на того коня і, захопивши свого коня з Галиною у повід, поїхав за обоз на битий шлях.

Цілу годину втікачі, батько й дочка, не спиняючись, бігли шляхом на Константинів. Спочатку, коли вони вбігли у ліс, було темно й сумно, та, на щастя, скоро з-за ялин вийшов блідий місяць і трохи звеселив подоріж. Степи й ліси, що по черзі бігли повз подорожніх, нерухомо спали, і тільки копита двох коней, б'ючи тверду землю, порушали тишу свіжої осінньої ночі.

Ввесь час батько й дочка їхали мовчки, всяк з своїми думками, і не знаходили слів до розмови.

Пану Янушу давно не випадало їздити верхи уночі так, як зараз, і він пригадав свої молоді літа й походи. Далі думки його непомітно перейшли на минуле життя, на покійних жінок, на радості подружнього життя і на довге, сумне вдовування.

Все минуло, все загинуло. Молода жінка Зося щезла з землі, як блискуча зірка з неба; сини, його гордощі й надія, поклали свої буйні голови у боротьбі з бунтарями, хлопами; лишилася йому тільки одна дитина, Галина, така ж на вроду, як і її красуня мати... єдина його втіха й надія... І що ж тепер?.. її серце одірвав од нього проклятий хлоп, ворог його народу! Її, його Галини, вже немає, бо та дівчина, що їхала зараз біля нього, вже не дивилася на нього, як на батька, з ласкою й покірливістю, не милувалася до нього й не розважала його, сумного, своїми жартами... Вона була сумніша за нього самого і, ховаючи од батька свої очі, дивилася кудись уперед, в далечину.

— Я не можу їхати так хутко! — перервала мовчанку Галина, спиняючи свого коня. — Якщо ви взяли мене у неволю, то хоч не мучте.

Серце старого защеміло нудьгою. Йому здавалося, що краще зовсім не жити, ніж жити, маючи дочку за невольницю; проте, він не вмів говорити до своєї дитини з ласкою, і у словах дочки він почув собі образу.

— Як смієш ти так говорити до батька? Я змушений був зробити те, що зробив. Мине деякий час, забудеться твоє горе, і ти сама будеш дякувати мені за те, що зрятував тебе від чарів козака. Ти ще зовсім дитина. Опріч монастиря та рідного замку, ти ще нічого не бачила. Ти ще зустрінеш за своє життя чимало родовитих шляхтичів, бравих та освічених, що будуть тобі до пари. Ти підеш за одного з них заміж і будеш цуратись навіть згадки про того нахабного хлопа, що смів збаламутити твоє необачне молоде серце.

— Я не знайду другого, щоб так поважав жіночу честь, як той, кого ти звеш хлопом! — одповіла дівчина.

— Ще б пак, хлоп насмів торкнутись твоєї честі... Я не лишив би його живого!

— Пуста похвальба! Я була у його волі й владі, і він не схотів скористуватись з того. Щоб ви знали, тату, я вже подала Чорноті слово взяти з ним шлюб... І от кажу вам, що я буду або його, або нічия!

— А я тобі кажу, — гнівно скрикнув пан Януш, — що коли б ти стала його, то я вбив би тебе своєю рукою. Легше мені було б бачити тебе у труні, аніж у обіймах хлопа-схизматика. Пам'ятай, що ти родовита шляхтянка і підеш заміж тільки за шляхтича!

На виду Галини відбилося батьківське завзяття й рішучість.

— Коли б ви схотіли, — одповіла вона, — до того мене примусити, то я збавила б собі віку!

Пан Януш зблід, і завзяття покинуло його. О, коли б таке, боронь Боже, сталося, то він сам вкинувся б у домовину своєї дитини, — бо яка ціна була б його життю, коли б перевівся його рід?

Старий шляхтич не пізнавав сьогодня своєї завжди покірливої дитини, а проте, її рішучість та впертість були йому любі, бо він пізнавав у Галині свою власну вдачу. Щоб не дратувати дочки ще більше, він замовк і їхав повагом, сумно похиливши свою сиву голову.

Через кільки хвилин у душі його виникла надія на те, що, на їхнє щастя, Чорноту під час війни вб'ють, а коли й не вб'ють, то, проживши довгий час далеко од козака, серед блискучої польської шляхти, Галина запевне забуде його і буде сама з себе сміятись.

"Вона ще зовсіма молода й нерозумна дитина... — говорив сам собі пан Януш. — Забрала собі у голову дурниці, а тепер вперлася на своєму... От і всього!"

На тому шляхтич заспокоїв себе і рішив везти дочку у Львів до свого брата, щоб показати їй женихів з родовитої шляхти.

Проїхавши після того небагато, батько й дочка почули позад себе тупотіння коней. Дивного у цьому не було нічого, бо між Пилявою й Константиновом повинні були бігати гінці та чатівники, і пан Януш спокійно звернув з шляху, щоб не стати на перешкоді тим, хто так поспішався.

Тупотіння коней хутко наближалося, і скоро, вибігши з-за рясних ялин, поуз наших подорожніх птицею пролетів розкішно вбратий польський пан. Він ввесь припав з напруги до передньої луки сідла, лівою рукою держав повід свого коня, правою ж нещадно бив його малахаєм.

З лівого боку верхівця, прип'ятий поводом до його сідла, біг другий осідланий кінь, очевидячки, захоплений для переміни втомленого, позад же вершника, б'ючи нагайками своїх коней, мов навіжені, скакали двоє гайдуків.

Як не хутко проскочив поуз пана Януша вершник, а проте, при світі місяця під вкритою розкішними пір'ями шапкою він пізнав повновиде, вусате обличчя пана Домініка Заславського.

— Ганьба! — гукнув йому услід старий шляхтич. — Той, кому доручене військо, покинув його ворогові на поталу! Пан Януш, не розуміючи сам, що робить, кинувся було доганяти привідця польського війська, щоб умовити його повернутись назад; та те було марною працею, бо од пана Домініка на шляху лишилася тільки курява. Саме тут ззаду шляхтича знову почулося тупотіння коней, і через кілька хвилин поуз нього проскочили інші привідці польського війська: пан Осторог та Конецпольський. Кінь у останнього був, мабуть, плохіший за коня його товариша, бо, щоб не одлучатись од Осторога, він нещадно бив свого коня малахаєм і стискував острогами.

— Нехай впаде на вас кара Божа! — крикнув старий шляхтич. — Вкрили ви ганьбою рідну країну.

Через кілька хвилин шляхом пробігли ще кільки гайдуків, що не мали змоги поспішатися за своїми панами, далі ж пан Януш з дочкою знову лишилися серед тиші.

З півгодини їхали вони без перешкод і були вже на середині між Пилявою й Константиновом, коли несподівано з-поміж кущів вибіг на шлях невідомий і вхопив коня пана Януша за недоуздок.

— Давай, хлопе, мені коня! — скрикнув він. — Я тобі добре заплатю за нього... А не віддаси волею — примушу віддати своєю шаблею!

Пан Януш придивився до невідомого і, на диво, пізнав у ньому коронного гетьмана Конецпольського.

— Чи давно пан гетьман став гайдамакою? — спитав він Конецпольського з презирством.

Чиста польська мова та горда постать пана Януша примусили Конецпольського уважніше до нього придивитись, і він пізнав власника Пилявського замку.

— Ах, це ви, пане Янушу? — скрикнув він, засмутившись. — Нехай пан пробачить... Це через хлопське вбрання...

— Яка пригода спіткала пана? — спитав старий шляхтич.

— Мій кінь спіткнувся, скинув мене і втік! — говорив Конецпольський тремтячим з хвилювання голосом.

— Та за вами ж бігли гайдуки!

— Я хотів взяти коня у одного з гайдуків, але прокляті хлопи, рятуючи своє нікчемне життя, побігли далі, лишивши мене на шляху

безпорадного. О Єзус-Марія! Тепер, певно, вже наближаються до нашого шляху козаки Кривоноса. Вирятуйте мене од смерті, пане Янушу: дайте мені вашого коня!

— Пане гетьмане, позаду вас ціле військо; воно чекає Вас, свого привідця; воно сподівається од вас наказу й поради! Вертайтесь до війська — тоді й зрятуєте й себе, й військо!

— Назад?.. О ні!.. Там смерть од розлютованого хлопства або поганська неволя!

— Коли ви, пане, маючи під рукою величезне військо, боїтеся вскочити козакам до рук, то як же не боятись мені того ж, маючи з собою молоду дочку?

— На вас, пане Янушу, хлопська одежа. Вам безпечно. Коли б мені добути хлопську одежу, я мав би себе за врятованого!

— Я охоче проміняю панові цю огидливу мені хлопську одежу!.. — сказав, сміючись і глузуючи з легкодухого гетьмана, старий шляхтич.

— А я повік буду панові вдячний! — скрикнув Конецпольський і раптом почав скидати з себе своє пишне вбрання і дорогу зброю польського вельможі і коронного гетьмана. — Я тільки гроші лишу собі, — говорив він. — З грошима я знову добуду собі коня!

Пани переодяглися, і пан Януш, пожартувавши і заспокоївши Конецпольського тим, що у нього тепер самий справжній хлопський вигляд, поїхав з дочкою далі.

Опівночі без ніяких перешкод доїхали вони до мосту на річці Случі і, переїхавши його, опинилися у Константинові.

IX

Того ж дня, як Ганжа був зрадливо вбитий, надвечір його поховали, як годилося ховати всякого доброго козака. Товариство з його повку викопало йому глибоку яму і, загорнувши тіло небіжчика у чорну китайку, спустило його у домовину на вічний спокій під голосну мушкетну пальбу.

Ніхто не сумував за товаришем під час похорону: козак знайшов те, чого всякий козак під ті часи шукав все життя — славну смерть за рідний край... Тільки за вечерею товариші пом'янули завзятого Ганжу зайвою чаркою горілки.

На другий день Чорнота підняв свій повк, як тільки почало розвиднюватись. Бажання якнайскоріше гнати за своєю коханою не дало йому доспати до світу, і, упорядкувавши свій повк, він перший перейшов за річку, вирядивши у бік польського табору свого сотника Крицю розвідати про ворогів.

Тільки вспіли чигиринці проминути міст, аж бачить Чорнота, що Криця вертає назад і ще здалеку махає до нього рукою:

— Скоріше, скоріше... Ляхи тікають! Вже покинули передні окопи!

Справді, звістка про те, що найстарші привідці польського війська втекли з табору і що обоз рушає на Львівський шлях, ще до перших півнів розійшлася по польському табору, і схвильоване військо почало лагодитися до втечі. Першими піднялися наймані за гроші волохи й угорці; їхні полковники звеліли своїм воякам сідлати коней і серед ночі покинули табір. Слідом піднялися й поляки. Між полковниками й ротмістрами почалися суперечки. Всі гукали, що тут зрада, що обов'язок їхній вмерти тут за батьківщину, а проте, всі почали сідлати коней і до других півнів увесь табір кишів людьми, мов мурашник. Про те, щоб виряжати уперед гармати, вже не було й мови, бо піше військо розхватало всіх коней і кинулося тікати верхи.

Пробігаючи поуз вози, з яких тільки невелика частина рушила з місця, втікачі хватали з возів все, що траплялося найдорожчого з панського добра; а щоб легше було при світі місяця вибирати, все добро викидалося з возів на землю.

Вся панська посудь, навіть тарілки, полумиски й тази були срібні, чарки й кухлі здебільше золоті. Все це вивалювалося на землю й розхватувалося, що кому більше подобалося. Скоро поміж втікачами почалася сварка та колотнеча, і не один з них добув тут собі рани і навіть смерть.

Що більше наближався час до світу, тим більшав гармидер у польському таборі, і коли сотник Криця наблизивсь до польських окопів, то знайшов їх порожніми.

Почувши слова Криці, Чорнота звелів сурмити у сурми, щоб інші козацькі повки, почувши сурми, поспішилися до нього. Одночасно послав він козака з радісною звісткою до гетьмана і, виїхавши наперед свого повку, гукнув:

— За мною, панове молодці!.. Заберемо ворожі гармати!

З тим козаки, наставивши уперед списи, кинулися на ворожий табір.

Перебігши без перешкоди передні окопи і вискочивши на другі, Чорнота побачив зверху їх, що все просторе поле перед його очима було вкрите возами й натовпами людей. По всьому знать було, що ті натовпи вже не мали привідців, бо робили, що хто хотів; тільки край поля ще видно було кільки польських повків, що одходили по шляху до лісу, та посередині поля видно було військо, оточене возами. На оце останнє військо Чорнота й направив своїх козаків, не звертаючи уваги на тих, що вештались поміж возами.

Побачивши козацькі списи, польські жовніри кинулися од возів з добром, мов сполохані чорні круки од падла, і побігли до лісу услід за своїми товаришами; тільки великий натовп, що був серед поля, за возами не побіг, зацікавлюючи тим Чорноту.

То було піше німецьке військо у три тисячі добрих вояків, що загартували міць свого духу під час великої німецької тридцятирічної війни. Вони не звикли тікати од ворогів і тепер разом з своїм привідцем оточили себе возами і, взявши усередину свого табору всі вісімдесят польських гармат, зважили за краще вмерти, аніж заплямувати себе ганьбою і втекти разом з своїми спільниками, що зрадливо покинули їх ворогам на поталу.

Не годилось Чорноті з самим своїм повком бити на німців, ліпше було б підождати інших повків, та не вдержав він своєї завзятої козацької вдачі, та й молодців своїх, чигиринців, він не спинив би тепер. Вдарив він на німецький табір, та вози стали козакам на перешкоді; а тут німці почали палити у них з рушниць, і козаки рясно падали з коней, покропляючи збиту копитами землю своєю кров'ю.

— Розтягайте вози! — гукнув Чорнота. — Трощіть їх на тріски.

Почався тяжкий бій. Дві сотні козаків, позлазивши з коней, почали одкочувати вози набік, не зважаючи на пальбу німців. Чимало при цьому полягло козаків, та тільки недовго німці празднували... Тільки одкотили козаки набік з десяток возів, як уже у ту галявину ускочив Чорнота з усім повком, і почалося пекельне свято: козаки кололи німців своїми довгими списами та рубали шаблями, німці ж стягали козаків з коней прироблеными до ратищ залізними гаками і добивали лежачих палашами. Люде, що до сього дня ледве чули про існування один одного, тепер качалися у боротьбі по скривавленій землі і, поламавши всю свою зброю, гризли один одного зубами.

Тяжко німцям — топчуть їх козаки кіньми, та нелегко й козакам — чимало їх поклало вже свої молодецькі голови од німецьких палашів... І стогне повітря од гомону людського, прокльонів та вигуків розпуки... Не одна німкеня одягне жалобу після сього дня по синові або чоловікові, та не одна й дівчина на Україні заридає гіркими сльозами, почувши, що немає вже на світі її милого козака.

— Бийте вражих німців! Бийте! — гукає Чорнота. — Щоб не лізли вони поміж нами й ляхами!

От врешті Чорнота з своїм товариством вже біля гармат, і почалася боротьба поміж гарматами.

Вже півгодини тяглося бойовище, і хто його знає, на чому б воно скінчилося, коли б на поміч Чорноті не наскочили Богун та Нечай. Повки їхні вдарили на німців з обох боків, і після їх наскоку там, де був німецький табір, лишилися тільки високі, як могили, купи трупу, а поміж того трупу де-не-де виглядали чорні жерла польських гармат.

Не спинився Чорнота тут. Тільки перехрестився за вічний покій тим товаришам, що поклали свої голови за рідний крій, і зараз же, вишукавши свій повк, кинувся разом з повками Богуна й Нечая гнати поляків за річку Случ.

Не пішло полякам на користь добро, награбоване у своїому обозі, — поки вони грабували, то прогаяли час, та разом з награбованим добром стеряли вони й голови свої од козацьких шабель.

Увесь шлях до Случі вкрили козаки трупом своїх ворогів, і чим ближче добігали вони до річки, тим більше траплялося їм натовпів втікачів, і тим більше було роботи козацьким шаблям.

У обідню пору вибігли козаки з лісу, і на очах їхніх розіслалися зелені луки понад Случчю, а за річкою замаячили гостроверхі костьоли й білі

будинки Константинова. На мості через Случ товпилося і сунулося кільки хоругв польського війська; біля мосту чорніли величезні натовпи комонних і піших жовнірів, що дожидали своєї черги уступити на міст; між лісом же та мостом ще кільки повків розташувалися з обідом, стративши надію скоро діждати своєї черги переходити річку.

— У... добрий буде бенкет! — весело скрикнули козацькі полковники і подали повкам гасло розгортатись лавами.

Почувши козацькі сурми і побачивши блискучі їхні списи, поляки заметушилися, як на вогні. Про те, щоб змагатися, не було й гадки. Всі, що розкошували на зелених луках, скочили на коней і кинулися до мосту, ті ж, що були біля мосту, надавили на передніх, топтали піших кіньми, душили один одного і, поламавши на мості поручні, гинули цілими сотнями у річці.

Тим часом до Случі наспів ще й загін Кривоноса, що трохи не вспів перетяти полякам шлях, і понад лісом пішла луна од радісних вигуків козаків.

Засурмили козаки знову у сурми, розгорнули різноколірові прапори, наставили уперед гострі списи і широкими лавами помчали на ворогів.

Жах обхопив поляків. Всі стиснулися до мосту так, що нігде вже було просунути й пальця; злякані коні билися й скидалися на дибки, давлячи людей; задні вояки, рятуючи своє життя, почали було вже прокладати собі шлях до мосту шаблями, аж тут міст затріщав, захитався і завалився... Сотні людей з кіньми й зброєю опинилися у холодних хвилях річки Случі, що після осінніх дощів розлилася широко й прудко бігла на північ до Прип'яті.

Розпачливий зойк вибився з грудей тисяч вояків, що лишилися на козацькім боці річки. Хто був сміливіший, ті кидалися з кіньми у річку, намагаючись її переплисти, і гинули у її хвилях, більшість же поляків

після того без змагання покидала зброю й стала перед побідниками навколюшки, піднявши руки догори.

Стомилися вже й козацькі руки рубати втікачів, полковники ж Нечай, Богун та Чорнота завжди додержувалися приказки, що лежачого не б'ють, і спинили своїх козаків. Вони радили товариству не проливати марно крові, а побрати ворогів у бранці та проміняти татарам на коней. Тільки козаки Перебийноса взялися було рубати неузброєних, та козацькі полковники умовили й Перебийноса спинити їх.

Чорнота наблизивсь до берега Случі і, дивлячись на прудкі хвилі річки, сидів на коні зажурений. Швидко переправитись через річку, щоб гнати за поляками далі, не було ніякого способу, і це знищувало у ньому надію догнати пана Януша. Він розумів, що всяка прогаяна хвилина все далі одводе од нього кохану дівчину, і тужив, дивлячись на те, як метушилися на тім боці вороги, поспішаючись тікати далі за місто, на захід сонця.

До його журби приєдналася тут ще й непевність у тому, що почуття до нього з боку Галини було міцне й непохитне.

"А може, ті слова Галі, — думав він, — що од неї чули ми з Христиною, були такі легковажні, що дівчина про них скоро й забуде? Запеклий ворог козаків, її батько, запевно, зганить мене й скривдить, аби тільки одвернути дівчину од мене. А тут ще навкруг неї, мабуть, гарцюють молоді панки, і хоч тікають вони од нас, мов зайці, та це не пошкодить їм брязкати біля панночки своїми острогами, випинати угору груди і вихвалятись своїм лицарством... А хто знає душу молодої дівчини?.. Може, досить буде одного дня, щоб їй посміятися над тим словом, що мені подала..."

Козацький полковник сидів на коні замислений, не помічаючи навіть того, як втомлений його кінь нетерпляче бив копитом об землю і тягся

до води, що бігла біля його ніг, далі ж увійшов по коліна у річку і з жагою почав пити.

"Рубати дерева та в'язати тороки!" — зненацька схаменувшись, сказав сам до себе Чорнота і, одірвавши од води свого коня, поскакав до козацьких повків.

X

Тільки увечері того дня Чорнота з своїми козаками перевізся через Случ на невеликих плотах, що звалися у запорожців тороками.

На превеликий жаль козаків, вони вже не захопили поляків у місті... Ті, мов навіжені, бігли шляхом на Збараж, заганяючи своїх коней на смерть.

Пан Домінік за ніч та день пробіг двадцять чотири милі, Осторог — двадцять миль, гетьман же Конецпольський, через те, що йшов цілу милю пішки, лишився далеко позаду своїх товаришів. Зате тепер він наганяв прогаяний час на тих конях, що взяв з стайні константиновського старости.

Гнати за поляками далі поночі Чорнота мав за неможливе, бо коні козаків були потомлені. Через те він, отаборивши повк на майдані, сам з Крицею пішов ночувати до знайомої йому корчми рудого Лейби.

У корчмі був страшенний гармидер: на столі стояли недопиті кухлі з вином та чарки з горілкою; настільник ввесь був мокрий од вина, що не вспіло ще навіть збігти додолу і капало з торочок червоними краплинами. Знать було, що ще за кільки хвилин тут бенкетували поляки. По лавах валялися недоїдки од панських закусок, а попід лавами й на підлозі була розкидана всяка зброя.

— Агов! Лейбо!.. — гукнув Криця на всю хату, одчиняючи двері у сусідню кімнату.

Ніхто не озивався. У кімнаті козаки побачили велике ліжко з купою подушок, на якому звичайно спав Лейба разом з своєю жінкою і купою дітей, тепер ліжко, як і вся горниця, було порожнє, а замість людей там панував такий дух цибулі, часнику й оселедця, що козаки аж поточилися назад од того духу.

— Бодай ти подавився тією твоєю їжею, пархатий! — скрикнув Криця.

— Повтікали! — додав Чорнота. — А шкода — треба б розпитати про ляхів.

— Або поховалися, — одповів Криця і почав обдивлятися під ліжком і по всіх закутках; та тільки всі їхні заходи були даремні: по всьому знать було, що господар за мить ще був тут, та тільки тепер кудись зник.

Не одшукавши ні у хаті, ні по коморах жодної живої душі, козаки почали самі хазяйнувати. Запалили світло, витерли з столу та з лав і, зібравши покинуті по лавах закуски, налагодилися було повечеряти, коли тут у хату уступив повковий осавул, а з ним з десяток козаків.

— Пане полковнику! — сказав осавул до Чорноти. — Товариство хоче з тобою перебалакати.

— А що скажете, панове? — спитав Чорнота, вийшовши з-за столу.

— Вертаймо назад, пане полковнику... — сказав один з козаків, розправляючи правою рукою чорні свої вуси.

— Як назад? — здивувався Чорнота. — Вороги спереду, а не ззаду! Чи, може, ви з глузду з'їхали?

— Та ні ще, Бог милував!

— Так чого ж то ви? Я хочу якнайскоріше гнати уперед!

— А що ми, у Бога теля з'їли?.. — сказав козак. — Чи не такі ми, як інші козаки, щоб, не ївши та з порожніми кишенями, гнати уперед, коли позаду лишився польський табір, повний срібла, золота та дорогої одежі й зброї!

— Та й справді... — почали гукати інші козаки, — що ми за блазні на світі, щоб тільки битись та кров свою проливати, а ті, що не б'ються, а йдуть позаду, панське добро собі забирають...

— Панове-товариші, славні мої діти... — почав говорити Чорнота з сумом у голосі. — Чи на те ж ми взялися за шаблі, щоб польське добро грабувати? За волю свою й дітей наших ми повстали, не стерпівши кривд, що їх завдавали нам гнобителі наші. От про це треба ввесь час пам'ятати!

— Так уже ж повигонили ми всіх ляхів та жидів з України і загнали аж сюди, за Случ, що не повернуться й у три роки! — доводили козаки. — Час би вже нам одпочити та, набравши панського добра, повернутись по домівках з коштовними подарунками.

— Боронь, Боже, од того! — умовляв Чорнота. — Перше, що за Случчю теж живуть наші земляки, українці, аж по саму Білу річку... Не кидати ж нам їх ляхам на поталу... Вдруге, що тільки розійшлися б ви по домівках, як на Україну прибуло б нове польське військо і перебило б вас поодинці. Того й у голову собі не кладіть, щоб оце поляки так уже й зреклися України! Треба гнати їх аж до Варшави і у самій Варшаві примусити їх стати з нами до згоди і присягнути на тому, що вони зрікаються України на завжди.

Козаки мовчали, сумно похиливши голови; Чорнота ж, упевнившись у тому, що поміж козаками ходять непевні думки пішов з корчми до свого повку і, зібравши докупи все своє товариство, умовив козаків як світ завтра виступати і гнатись за ворогами далі.

Коли Чорнота повертався з майдану до Лейбиної корчми, небо над містом освітилося полум'ям пожежі, вулицями ж то з того, то з другого боку вчувався гомін козаків та репетування на пробі. То Перебийніс з своїми козаками підпалив костьол і вибивав польських чернеців-єзуїтів та жидів, які не вспіли або не спромоглися втекти разом з польським військом.

Не лежало серце молодого полковника до вчинків козацьких загонів, та спинити козаків Перебийноса не тільки він, а, певно, й сам гетьман не спромігся б, бо то було б однаково, що піти проти волі й бажання свого народу, що помщався за свої вікові кривди; хоч та помста, може, окошилася й не на тих, хто справді був винен у покривдженні і знищенні прав українського люду.

Повернувшись до корчми, Чорнота з Крицею знову сіли за вечерю, розмовляючи про те, що справа визволення України з польської неволі йде добре і що є надія на рішучу перемогу козаків.

— Аби тільки наш гетьман не йняв полякам віри, — сказав Чорнота, — та не припиняв війни, аж поки не добудемо ми Варшави, а то аж ніяк не викрутяться тепер ляхи з наших рук... Наступили ми їм на хвіст, то доберемося й до голови.

— А слухай!.. — сказав стиха Криця. — Щось тріснуло у кімнаті. Отже, нехай не вип'ю я чарки горілки, якщо Лейба не тут!

— Та де ж йому тут бути, коли ми обшукали всі закутки? — одповів Чорнота.

— Знаю я добре їхні жидівські вигадки: або у димарі сидить, або під підлогою.

У ту хвилину вже зовсім гуло почулося, як у кімнаті застукотіла дошка, і коли козаки увійшли туди з світлом, то побачили, що з-під ліжка вилазив рудий Лейба.

Лейбу недурно прозвали рудим. Його довга, скуйовдана і, мабуть, зроду не стрижена борода та довгі закручені пейси були такі руді, що, здавалося, наче горіли вогнем. До тих рудих пейсів та бороди треба ще додати довгого, з закарлючкою носа, маленькі рухливі очі та довгого, до п'яток лапсардака, і тоді перед нами й буде справжній рудий Лейба.

Не підводячись на ноги, жид став навколюшки так, що довгий його лапсардак лежав на підлозі, мов крила того індика, що напиндючився перед індичкою.

— Ой пане Чорнота! — скрикнув Лейба, цілуючи поли полковницького жупана. — Ой, яке щастя... яке щастя... що ви потрапили до моєї корчми!..

— Кому, може, й щастя, — сказав Чорнота навмисне суворо, — а Лейбі смерть!

— Ой пане хороший! Ясновельможному панові жарти, а бідному жидові душа мре! Ой вай мір!.. Ріжуть нас, бідних жидів, по всій Україні. Бог послав на нас гнів свій за гріхи наші, і ріжуть козаки діточок наших, мов ягняток... як різали тільки за часів фараонів єгипетських! Та я тепер нічого не боюся! Я зараз пізнав голос пана Йвана й сказав собі так: тепер, Лейбо, не бійся нічого, — Бог послав тобі збавителя!

— Та чого ти справді так нам зрадів? — обізвався Криця. — Що ми тобі — свати чи брати, що ти на нас таку надію покладаєш?

Лейба встав з колін і одповів таємно:

— А хіба пан Криця забув, як його шукали жовніри, коли він ще торік приходив на Волинь підмовляти людей до повстання? А хто пана сотника тоді переховав?

— Так ти ж, вражий жидюго, за те двісті злотих з мене взяв!

— Пхе!.. Двісті злотих!? А інший і гроші б узяв, і полякам на вас виказав! Козаки засміялися:

— Не бісів жид, як викручується!

— І вельможного пана полковника я давно знаю; ще як ви, ваша милость, пане Йване, були простим козаком! Ге! Лейба знає, — у пана добре серце... А тепер я ще панові дам щось таке, що за нього він подарує мені коня — душу мою зрятувати!

— Що ж то ти мені даси? Може, гроші? Так я ж не жидовин, щоб їх узяти.

— Ой!.. Що там гроші! Такому бравому козакові, такому красуню, як пан Іван, та ще й полковникові, хіба потрібні гроші? Йому треба вродливої дівчини... кохання треба... От що. Це тільки нам, бідним жидкам, потрібні гроші!..

— Годі вже брехати! — перебив нетерпляче Чорнота. — Говори, що маєш!

Лейба поліз у глибоченну кишеню свого лапсардака і витяг згорнений учетверо клаптик паперу.

— Це вам цидулка од панни Янушівни!

Чорнота нервово вихопив папірець з руки Лейби, бо йому дуже було неприємно бачити, що цидулка його коханої, той папірець, до котрого вона доторкалася своїми маленькими ручками, була у брудній кишені смердючого жидівського лапсардака.

З каганцем у руках Чорнота пішов до столу і розгорнув папір. Лист був коротенький, написаний по-польському похапцем.

"Мені соромно за батька, — писала Галина, — що він порушив своє слово та примусив і мене до того силою. Моє єдине бажання, щоб якнайскоріше побачитись з тобою, мій любий Іване".

Чорноті стало легко та любо на серці, і, перечитавши цидулку кілька разів, він вдарив рукою по столу і весело гукнув:

— Гей, Лейбо!.. Тягни нам меду... Та гляди — не абиякого, а такого, щоб грав піною, як живий. Ми вип'ємо за мою наречену!

Лейба метнувся кудись і, незважаючи на те, що не запалював собі каганця, скоро з'явився з двома кухлями, а у тих кухлях аж через вінця шумувала піна.

— Поздоров, Боже, вельможним панам пити! — сказав Лейба, кланяючись і ставлячи кухлі на стіл.

— Тепер клич свою Рівку... — сказав Чорнота. — Нехай спряже нам на поход курку та зварить крашанок.

— Ой вай!.. Вельможний пане! Моя жінка й усі діти вже досі у Львові. Вже минув тиждень, як я їх вирядив.

— Ти мені не бреши, христопродавець... а то... Послухай лишень у вікно, що там у місті Перебийніс з своїми козаками виробляє... Гляди, щоб і тобі того не було!

Лейба одчинив вікно, і, почувши з майдану ґвалт і жахливі вигуки, нещасний затрусився всім тілом і кинувся Чорноті до ніг:

— Ой нене... рятуйте мене, пане полковнику! Де ж було лишати тут жінку й дітей, коли тут ріжуть нас, як курчат на шабас... Немає жінки!

— А сам же, іроде, чому не втік разом з жінкою?

— Ой ясновельможний пане! Як же було мені тікати, коли тут саме був добрий заробіток? Такий заробіток, що вже такого, мабуть, і довіку не буде. Тільки кільки тижнів пиячили польські пани й жовніри. Де, пане, точиться кров, там ще більше ллється горілки й котиться грошей!

— Ах, ти, іудина душе! — скрикнув Чорнота. — Що ж тобі з грошей, коли тебе заріжуть, як барана?

— Ой вай... Не кажіть так, мостивий пане! Ви маєте у руці полковничого пернача, щоб мене захистити!..

— Дарма! Од козаків Перебийноса не захистить тепер жида не те що полковничий пернач, а навіть гетьманська булава! Прийшов на вас страшний суд! Чорт надав тобі тут лишатися. Що я тепер маю з тобою робити?

— Дайте, добрий пане, мені коня. Я одягнуся у хлопське вбрання і втечу з міста слідом за поляками.

Чорноті шкода було жида, бо хоч і за гроші, а він часом ставав у пригоді й козакам; до того ж його взагалі вадило од крові неузброєних людей. Через те він нахилився до того, щоб зрятувати Лейбу, а заразом скористуватись з його втечі і переслати листа своїй коханій Галині.

— Добре, — проказав він після мовчанки, — зрятую твою жидівську душу. Та тільки щоб і ти зробив мені за те послугу: догнав би пана Януша і потай од нього передав би панночці Галині листа.

— Зроблю, зроблю, пане! — скрикнув Лейба, цілуючи Чорноті руки і підстрибуючи з радості то на одній, то на другій нозі. — Ой, яка хороша панночка! Ой, яка красуня... Далебі, що перша на всю Україну й на всю Польщу!

Він кинувся до своєї кімнати, одсунув там під ліжком половицю і зник під підлогою, щоб забрати там свої гроші. Чорнота ж тим часом попросив Крицю піти до повку і добути Лейбі коня.

Скоро Лейба повернувся і обережно, мов дитину, постановив у куток на лаву лантушок з грішми, а Чорноті подав паперу й олівця:

— Пишіть, вельможний пане, а я буду лагодитись у дорогу!

З тим він знову зник під широким ліжком своєї Рівки.

Чорнота тим часом писав:

"Промінята моя зіронько! Квітонько моя запашна, Галочко! Поки живий буду, не зречуся тебе, моє коханнячко й надія. Хоч куди завезе тебе батько, — я скрізь тебе знайду і або виблагаю, або візьму силою, а будеш ти моєю".

Скоро біля корчми стояв кінь, а Лейба, переодягнений селянином, прив'язував поза сідла свій лантушок з грішми.

— Куди ж тебе нечиста сила несе з пейсами та дідівською бородою? — скрикнув Чорнота і, затягши Лейбу знову у хату, заходився одрізувати йому своєю шаблею пейси й бороду.

Лейба аж корчився з жалю за пейсами. Він цілував Чорноті руки і ноги, щоб той лишив його так, як він був, тільки Чорнота, опасуючись уже не тільки за життя Лейби, а й за долю свого листа, попросив Крицю придержати жида і одрізав бідному Лейбі сперше пейси, а далі і всю його довгу скуйовдану бороду.

— От тепер уже тебе й Рівка твоя не пізнає! — жартували козаки, виводячи Лейбу з хати. Лейбі ж було не до жартів: бідний жид аж хитався з горя і, сідаючи на коня, плакав гіркими сльозами.

XI

Ранком другого дня Чорнота виступив з своїм повком услід за поляками на Збараж. Ще не багато козаки одбігли од Константинова, а вже побіля шляху почали траплятися покинуті вози, трупи загнаних на смерть коней та покинута втікачами зброя. І що далі вони били, то все рясніше ставало всього того, а найбільше кінського трупу.

Той труп рясно вкривали чорні круки, що давно стежили за польським військом, тепер же справляли по всьому Львівському шляху свій бучний бенкет. При наближенні козаків вони піднімалися угору такими великими зграями, що заступали світ сонця, покрутившись же у повітрі, поки козаки їх минали, ненажерливі поганці з галасом знову допадалися до трупу.

У покинутих возах та поміж порозкиданою зброєю козаки знаходили дуже коштовні речі і спочатку забирали все собі, приторочуючи до сідел, але золота й срібла шляхом валялася така сила, що забрати все козакам було неможливо, і, врешті, вони почали вже байдуже дивитись на розкидане добро.

Після обіду козаки почали доганяти тих ворогів, що, стерявши своїх коней, бігли пішки. Ті нещасні напружували всі свої сили, щоб не дістатись до рук козакам, і багато з них, побачивши, що козаки

наближаються, падали на землю мертвими від ляку й задухи. Деякі з втікачів бігли геть од шляху, ховаючись по лісах та байраках, тільки й те не рятувало їх, бо голод примушував бідолашних підходити до сіл, а там чекала їх люта смерть од рук селян-повстанців.

Так гнав Чорнота за поляками два дні, та тільки як не поспішався він, а все-таки не пощастило йому догнати ні привідців польського війська, ні пана Януша з його дочкою.

Надвечір другого дня козаки прибули у Збараж. Це було чимале місто з доброю фортецею й замком; та тільки, опріч міщан та ремісників-українців, у місті нікого вже не було: всі жиди й поляки втекли ще поперед польського війська зараз же після того, як пробіг пан Домінік з своїми гайдуками.

Переночувавши у Збаражі, Чорнота хотів ранком виступити далі, та тільки вийшло на інше.

У Варшаві, саме під ті часи, помер король польський Володислав, і один з претендентів на корону польську, Ян-Казимір, прислав до Хмельницького шляхтича, українця, Немирича, щоб просити гетьмана не йти з військом на Варшаву, а прислати на сейм посланців і через них вимагати, щоб було обрано за короля його, Яна-Казиміра. А за ту послугу Ян-Казимір дав неначебто обіцянку забезпечити Україні волю і спілку її з Польщею, як рівної з рівною. Той Немирич багато, мабуть, наговорив гетьманові такого, чого Ян-Казимір і не переказував, і так вплинув на нього, що Хмельницький зараз же послав Чорноті наказ спинитись.

Дуже не хотілося полковникові гаяти час у Збаражі, та не було чого робити, треба було коритися волі гетьмана, і він лишився там, марнуючи дорогий час.

Богдан Хмельницький прибув до Збаража з усім військом тільки через тиждень і, розташувавшись з військовою канцелярією у старому замчищі, оголосив по війську, що другого дня має бути рада.

Од полковників та козаків переднього війська по козацькому табору зараз же пішов гомін про те, що гетьман хоче миритися з поляками і що про це саме й буде завтра на раді мова. Прихильники боротьби з поляками "або до загину, або до волі", як-от Чорнота, Богун, Нечай, Кривоніс і багато інших, у розмові з козаками й посполитими страхали їх, кажучи, що як замириться гетьман з поляками, так польські пани знову повернуться на Україну і поберуть селян у неволю, а козаків зменшать до шести тисяч, як було до повстання.

Почувши такі речі, всі селяне, що поробилися тепер козаками, схвилювалися, так що всю ніч по корчмах у місті та у козацькому таборі стояв гомін і замішання.

Не спав сю ніч і гетьман України, Богдан Хмельницький. Лишившись на ніч у стародавньому замку польських князів, він лежав на м'якій постелі цяцькованого золотом князівського ліжка, під шовковими завісами, та тільки думи, що цілим роєм злетілися цієї ночі до його чола, не давали йому спати... Він, що тільки півроку до цього був сотником Чигиринського повку, що повинен був низько кланятися не тільки міському старості, а навіть всякому польському панові, що, нарешті, був покривджений іа. пограбований паном Чаплинським і, вкинутий у в'язницю, тремтів за свою голову, тепер піднісся на таку височінь, на якій стоять тільки короновані державці.

Всі події, що так одмінили становище чигиринського сотника, бігли так хутко одна за одною, що випередили навіть самі сміливі його мрії й надії... Він не вспів ще звикнути до влади і не почував навіть у собі права на таку владу. Піднімаючи повстання, він мав на думці тільки покарати польську шляхту за порушення волі та прав українського люду, до польського ж поспільства у нього ніякої ворожнечі не було. Що ж до польського короля, то воювати проти нього він навіть страхався, бо мав

короля за свого прирожденого державця і знав, що померший король Володислав мав щире бажання поліпшити долю українського поспільства й козацтва, та не спромігся сього зробити через свавільство польської шляхти.

Хоч Хмельницький вже тричі погромив польське військо, але сталося це тільки через те, що те військо само нападало на нього, перешкоджаючи йому розправлятися з панами-свавільниками; тепер же, коли він взяв у бранці і віддав татарам у неволю коронного й польного польських гетьманів, знищив польське військо і поруйнував по всій Україні костьоли й замки, Хмельницький почував себе задоволеним, і в голові його вставало навіть питання, чи не занадто далеко зайшла його помста і чи не час спинитися і дійти з поляками до доброї згоди.

Під той час у Хмельницького ще й думки не було відокремлювати Україну од Польщі, і далі федеративної спілки України з Польщею заміри його не сягали. Думка про відокремлення України од Польщі виникла у нього тільки після порушення Польщею Зборовської умови; тепер же він мав ще надію на те, що українці з поляками можуть жити спільно, як рідні брати, і через те хотів припинити війну, щоб не перешкоджати сейму спокійно обрати нового короля, і вже з тим королем скласти умову про згоду й спілку.

Такі думки обступили уночі гетьмана України і порушили його спокій. Його давили важкі мури польського замку, і у темряві замкових склепів та суточок йому ввижалися примари польських князів, давніх власників замку. Вони проклинали його й погрожували лютою смертю й мукою на тім світі за те, що він вигубив та витолочив козацькими кіньми їхніх нащадків.

Він дуже шкодів, що не лишився ночувати у наметі на свіжому повітрі, серед вірного йому товариства, і, промарнувавши всю ніч у думках, до світу, зрештою, став на думці, щоб уникати кривавих сутичок з королівським військом та написати до сейму покірливого листа.

На другий день по обіді козаки почали виходити з міста й з табору на просторе поле, де мала одбутися рада. Всі були піші, з зброї ж мали при собі тільки шаблі. Скоро туди ж зібралася військова старшина, і, врешті, держачи у руці срібну булаву, під'їхав до кола верхи й сам гетьман.

Злізши з коня, Хмельницький увійшов у коло, і зразу ж над ним підняли чорний волосяний бунчук.

Од безсонної ночі у гетьмана не лишилося вже й сліду, і він бадьоро привітався до старшини, а далі поклонився своєю могутньою постаттю до козаків на всі чотири сторони.

— Здоров був, пане гетьмане! — гукнули полковники, високо піднявши свої шапки, і ті вигуки зразу перекинулися на все коло й натовпи козаків, що вкривали широке поле, перекочуючись по ньому од передніх козаків до задніх.

Козацтво довго та щиро вітало свого гетьмана. З ним воно добуло собі волю, добуло й невмирущу славу та ще й достатки, і за нього тепер всякий охоче пішов би на видиму смерть, проте, його воля й його слово не було для козаків законом. Козацькі традиції вимагали, щоб всі поважні справи обмірковувалися радою, і гетьман повинен був робити так, як вирішить товариство на раді. Козацтво міцно додержувалось своїх традицій і не дозволило б порушити їх навіть такому славному гетьманові, як Богдан Хмельницький.

Ці-то традиції й примусили гетьмана, раніше ніж припинити війну з поляками, скликати раду і намовити її до згоди з поляками.

Тільки що Хмельницький хотів почати говорити до козаків, як наперед кола виступив Чорнота і голосно звернувся до гетьмана:

— Чому не пишешся гетьманом України, коли шлеш листа до польських вельможів? — Далі, обернувшись до козаків, він додав: — Треба, панове товариство, щоб гетьман так і писався гетьманом!.. Щоб усім було відомо, що він з нашої волі гетьман України і всього Війська Запорозького!

—— Згода... згода! — почулося з натовпу. — Нехай всім буде відомо, що Хмельницький не абихто, а гетьман всієї України!

Хмельницький підняв булаву, щоб потишити козаків, і почав говорити:

— Не годиться мені, панове товариство, писатися гетьманом України, аж поки не дістану я булави од самого короля. Зараз же короля у Польщі немає,— король Володислав помер, а нового ще не обрали!

— Нащо тобі сподіватися на короля!.. — перебив гетьмана Богун. — З волі козацтва й всього люду українського ти гетьман, то так і пишися!

Хмельницький почав умовляти козаків, що польські королі споконвіку державці України і що без згоди державця не годиться йому писатись гетьманом, хоч насправді він з волі козацтва й гетьманує, і завжди міцно триматиме у руці булаву, котру доручило йому славне Військо Запорозьке.

Хоч прості козаки й не зовсім розуміли, через що так треба, як говорив гетьман, та, шануючи його, почали гукати:

— Роби, батьку, як тобі твій розум каже!

— Не з королем воював я, — почав Хмельницький говорити далі. — Шляхту польську карав я за її до нас зневагу та за ту кривду, що вона нам чинила. Та от тепер перейшли ми всю Україну і мечем та вогнем покарали наших гнобителів. Чимало вже добули ми од ворогів наших і

всякого добра та скарбів, тих, що вони придбали нашою працею. Чи не час же вже нам спинитись? Чи не ліпше нам вернутися до домівок наших, до любих серцю жінок своїх, дітей та батьків і зробити їм радість тими подарунками. що для них ми мечем добули? А тим часом діждали б ми, поки у Польщі оберуть нового короля, такого, як нам бажано, і стали б з ним до згоди?

Дуже хотілося козакам додому. Не один пригадав у той час молоду свою дружину або милу дівчину, що всякий день там, біля рідної оселі, виходе за село на могилу виглядати свого козака з походу; та тільки пригадали вони разом і вчорашні промови Чорноти й інших полковників і через те тепер вагалися, яку дати гетьманові одповідь.

Тоді замість простих козаків почали говорити полковники. А перший з них обізвався Чорнота:

— Не до ладу говориш, пане гетьмане! Годі вже нам запобігати у ляхів ласки. Було колись, за часів Павлюка та Остряниці, просили ми їх не лити братньої крові, а згадати, що й ми люде. Та до чого воно дійшлося?.. Павлюка замордували на шибениці, Остряниця мусив піти світ за очі, а козаків повернуто у хлопів та гайдуків. Тепер, хвалити Бога, ті часи минулися! Де тепер ті гонорливі пани, що для нас у них не було іншої назви, як хлоп та бидло? Більшість загинула од наших шабель, інші у Криму, у поганській неволі, решта ж утекла од наших шабель, як легкодухі зайці. Чи нам же запобігати їхньої ласки?

— Нехай вони нам поклоняться! — додав Нечай. Не промовчав і Богун:

— Не тобі, гетьмане, шукати згоди з ляхами. Нехай вони просять тебе про згоду. От тоді ми й скажемо, чого хочемо.

Говорили після того і старий Бурлай, що громив колись з моря Царгород, і відважний Тиша, і переяславський полковник Лобода, і

славні звитяжці Калина, Воронченко, Півкожуха та й ще чимало славних товаришів та побратимів гетьмана. Всі вони доводили, як небезпечно розіходитись по домівках, не діставши од Польщі ніякого певного слова про свої права, бо замість того, щоб дати Україні волю, Польща може зібрати нове військо і, вдершись з ним в Україну, сплюндрувати всі українські міста й села.

— Треба примусити ляхів просити про добру згоду, — сказав Богун, — а як не схочуть просити, так бити на саму Варшаву і всю Польщу перевернути догори ногами!

— Славно, батьку наш, почав ти справу... — голосно гукнув Чорнота, — так кінчай же ляхів! Веди нас на Варшаву!

— Кінчай ляхів! Кінчай, батьку! — загуло по всьому полю. — Минулося польське панування — тепер ми будемо панувати!

Почувши такі рішучі вимоги мало не всієї старшини й козацтва, гетьман не зважився сперечатись і рішив, затаївши свої думки й бажання, вести військо далі та тільки робити так, як сам він знає й хоче, не кажучи про свої заміри нікому.

— Добре, панове молодці! — сказав він голосно. — Якщо така ваша воля, так поведу вас на Варшаву! — А щоб забарити похід, він додав: — Та тільки раніше треба винищити панів по Волині й Поліссю, бо тут вражі ляхи ще скрізь панують. Гей, друже Максиме, невже не добудеш мені Острога та Луцька?

— Добуду, батьку... Не журись! — обізвався Перебийніс.

— Так іди ж ти з Тишею по Волині, а Небаба та Кричовський — у Білу Русь... бо й там люде стогнуть від польської неправди. А я повагом рушу з арматою на Варшаву через Львів, слідом за польським військом.

— Гаразд, батьку, гаразд! — покотилося луною по всьому полю. — На Варшаву!.. На Варшаву!..

XII

У той саме день, коли у Збаражі одбувалася військова козацька рада, до Львова наближався ридван, запряжений двома парами коней, пара за парою. На високому передку ридвана сидів з довжелезним бичем у руці візник і час од часу ляскав тим бичем у повітрі; обабіч ридвана бігли верхи двоє молодих узброєних шляхтичів; а у самому ридвані сидів сивоволосий пан Януш з своєю молодою дочкою Галиною.

Молоді шляхтичі, що бігли обабіч ридвану, були ротмістри з погромленого під Пилявою польського війська. Трохи старіший з них, чорнявий, з пишними вусами й бровами і мужнім, запаленим вітрами обличчям, був пан Преслав, той самий, що присилав до пана Януша листи у Пилявський замок. Він був сином сусіднього з паном Янушем магната і приятелював з старшим сином власника Пилявського замку. Знав він і Галину, та тільки малою, до виїзду її у Львів; побачивши ж дівчину тепер, молодий шляхтич був вражений її вродою і чемно просив у неї та пана Януша дозволу їхати разом з ними, щоб під час небезпеки стати їм у пригоді.

Про себе він розповів, що як не спиняв свою хоругву, гусарів, та його заходи були даремні, — гусари скидалися на отару овець, сполохану вовками, і розбіглися по полю, давлячи один одного, так що йому немовби не лишилося нічого іншого, як бігти слідом за старшими привідцями війська.

З другого боку ридвана їхав зовсім молоденький шляхтич Струсь. Він був білявий з себе, з невеликими, закрученими угору вусиками і рухливими, але невиразними, очима. Він побачив панну Галину теж у Збаражі, коли для пана Януша обряжався ридван, і так зачарувався її

красою, що залишив уже думку про те, щоб одшукувати свою хоругву, а пришився до ридвана, у якому сиділа молода панночка.

Обидва шляхтичі потай скоса поглядали один на одного так, що, здавалося, кожен з'їв би свого супротивника, на очах же панни Галини вони були поміж себе найбільше ввічливі і розмовляли не інако, як з самою приємною ухмілкою на устах. На Галину вони обоє поглядали, як на недосяжну мрію, намагаючись вгадати по очах дівчини її бажання, і напружували ввесь свій хист та жвавість, щоб її розважити й викликати на її рожеві уста ухмілку.

Тільки даремні були їхні заходи. Галина не звертала на шляхтичів і найменшої уваги, їй було навіть прикро, що біля неї повсякчас крутилися сторонні люде. Вона неохоче і навіть трохи неввічливо обзивалася на розмову шляхтичів і просила батька визволити її од залицяння не милих їй панів, та тільки пан Януш рішуче повстав проти сього. Він, навпаки, був дуже радий шляхтичам, маючи надію, що якийсь з них подобається Галині і вона легше викине з голови "проклятого" козака.

Зараз ридван виїхав на останню гору, що ховала Львів од очей подорожніх, і враз великий стародавній город розіслався перед ними, як на долоні.

Галина хоч і жила у Львові, але знала тільки монастир кармеліток, у околицях же міста ніколи й не бувала. Щоб зручніше показати дочці великий город, пан Януш звелів спинити ридван і вивів дочку на бугор.

Молода дівчина мимоволі була захоплена чарівною красою краєвиду, що стлався перед її очима.

У розлогій долині, порізаній зеленими байраками, на чималому кряжі піднімалися догори сірі мури та башти города, обкопані глибокими рівчаками, а з-за стін города вшлядали покрівлі будинків та високі гостроверхі башти костьолів. По обидва боки города, серед зеленої

гущавини садів та лісів, ховалися передмістя, виглядаючи з зеленого простору тільки найбільше високими будинками, гострими шпилями костьолів та златоверхими банями церквів грецеської й уніятської віри.

— От тут, панно Галино, у Львові, — обізвався до дівчини пан Преслав, — вам буде повна безпека й спокій. Козацька наволоч не насміє зайти сюди, до сього славною польського міста!

— А коли б і посміла, — підскочив до панночки і брязнув острогами пан Струсь, — то ми б показали нікчемним хлопам, як рубають наші гострі шаблі!

— Чи не так показали б, як під Пилявою? — з посміхом обернулася до молодого шляхтича Галина.

Пан Струсь почервонів, як мак, і у замішанні забелькотав щось про нещастя, про Божу кару й інше; Галина ж знову одвела очі на долину.

— У городі мури такі товсті й міцні,— знову звернувся до Галини пан Преслав, — що їх неможливо розбити ні з яких гармат, а поперед мурів рівчак такий глибокий, що з нього не вилізти ні по якій драбині. По стінах та по баштах понастановлено без ліку гармат, а поперед рівчаків ще насипано високий земляний вал. Прямо на нас дивиться Галицька брама. Бачите, он вона роззявилася під баштою, мов чорна паща; а біля неї недалеко ціла купа костьолів — то монастирі кармелітів!

— Правда, правда! — обізвалася Галина. — Я їх пізнала!

— А на південному боці города церкви,— говорив шляхтич далі,— так то монастир бернардинський. Обидва монастирі збудовані як наймічніші фортеції.

— А то що за замок,— спитала Галина,— що стоїть на горі окремо од города?

— Ото на півночі? То Лиса гора, а на ній давній замок галицького князя Льва Даниловича. Він теж дуже міцний, і не зруйнувати його ніякими гарматами.

— Нема що й говорити, — обізвався пан Януш,— що у Львові ми зовсім безпечно пересидимо сучасну хуртовину. Львів не злякається не тільки божевільних, непокірливих хлопів, а навіть і війська самого турецького султана. Та тільки коли ж врешті наші лицарі вгамують цю ненажерливу наволоч?

Пан Струсь знову не вдержавсь:

— Хай пан буде певний!.. Ми зробимо козакам нові Кумейки й нову Солоницю.

З такими надіями й думками приїхав пан Януш і молоді шляхтичі до Львова. Та не так склалося, як гадалося. Не вспів власник Пилявського замку добре розташуватись у палаці свого брата Стася та трохи відпочити, як на Покрову вже по Львову пробігла чутка, що Хмельницький з величезним військом наближається до Львова і за кілька день уже прибуде до нього.

Почувши ті вісті, польські пани і привідці польського війська, що, прибувши з-під Пиляви, нахвалялися вигубити під Львовом всіх козаків, якщо тільки вони насміють наблизитись, тепер зразу поховалися і один по одному почали тікати з Львова до Варшави. Тільки Ярема Вишневецький ще кілька день метушивсь по Львову, збирав од всіх заможних гроші на військо, зібрав і саме військо, але, врешті, зник і він і тільки вже листом сповістив, що він мусить виїхати до Варшави на обрання короля.

Народ у Львові почав хвилюватись. Єзуїти по костьолах та монастирях святим хрестом заклинали всіх католиків узброїтись і, ставши за святу віру з мечем, зрятувати львівські святощі од наруги

схизматиків. Хоч більшість мешканців у Львові були українці, але під впливом поляків і вони занепокоїлися, хоч і не за душі свої, так за своє добро. По місту збилася метушня: замки й монастирі риштувалися гарматами, передмістя почали окопуватися рівчаками та захищатися засіками.

Шостого октября 1648 року Хмельницький був на тій самій горі, з котрої нещодавно дивилася на Львів Галина, і теж любував звідтіля на красу стародавнього багатого города.

"Що ж лишиться, — думав він, — з сієї краси, коли пустити похазяїнувати у місті Кривоноса або Тишу? Не попустю, щоб козаки спустошили Львів, бо він не польський. Ліпше візьму з поляків та жидів окуп, та й нехай сидять тут, як сиділи. Полякаю тільки їх, щоб охоче витягали з гаманів золото".

Такі свої думки гетьман таїв у собі і не виявляв їх навіть такій близькій до себе людині, яким останнім часом став до нього Чорнота. Жвава та рухлива вдача молодого військового обозного дуже подобалася гетьманові, а лагідні та чемні його звичаї та широкий, завдяки освіті, світогляд зробили Чорноту найближчим його бесідником і товаришем його бенкетів, і, незважаючи на це, коли розмова торкалася дальніших заходів проти Польщі, Хмельницький ставав нещирим навіть з Чорнотою.

Надвечір, коли козацьке військо виникло на обрії неба, мури та башти Львова були аж чорні од людей. Мешканці покидали свої будинки і позлазили на башти, щоб подивитись на козацьке військо. Вийшла на мур і Галина з батьком і обома закоханими у неї ротмістрами.

Пан Преслав та пан Струсь не покинули Львова. Правда, коли виїздив з Львова Вишневецький, вони умовляли пана Януша теж виїхати з міста, та старий шляхтич все ще не вірив у те, щоб козаки насміли

бити на міцний город, і не схотів виїздити, а через те, ревнуючи один одного до Галини, не поїхали й шляхтичі.

Коли Галина ізійшла на башту, на очах її в усі боки піднімалися гори, а по горах, на сході сонця, видно було, як пересовувалися козацькі повки, оточаючи передмістя.

"Милий мій тут, близько, — подумала Галина, і серце її гулко застукотіло. — Може, він зараз дивиться сюди з гори, і наші погляди зустріваються, хоч ми того й не почуваємо".

Дівчина не бажала лиха полякам; навпаки, серце її боліло через ті нещастя, що впали на її рідну країну, а проте, серце її рвалося до козацького табору і бажало, щоб козаки якнайскоріше увійшли у Львів, тільки увійшли не з мечем та вогнем, а як брати полякам, з ласкою та згодою.

Козацькі повки густішали, ширилися по горі і обгортали півколом Галицьке передмістя. Під промінням вечірнього сонця залізні списи козаків блищали вогнем, і ті виблиски досягали до львівських мурів і очей поляків, викликаючи у натовпах жінок та дітей скрики страху й розпуки. Навпаки, серед незаможного львівського українського міщанства, а ще більше серед міських робітників, Що натовпами вкривали мури, вчувалися крики радості.

— Глянь, глянь! — звертав один робітник увагу другого, — як отой повк верхівців полетів у праву руку. Дивись, як вони басують кіньми!

— Певно, то запорожці! — одповів його товариш.

— Ой, буде завтра ляхам кепсько! Запорожці зіб'ють з них пиху!

— Та воно й зараз уже ляхи не ті стали! Годі вже бундючитись та хлопами нас звати!

Робітники весело сміялися, підморгуючи один одному у бік польських панів та ксьондзів, що стояли на мурах з пополотнілими обличчями.

— О Боже милий! — простогнав пан Януш. — Якої ганьби діждала наша нещасна батьківщина! Отруєне жало бунту діходе до самого серця Польщі. Ми, поляки, не спромоглися управитись з своїми власними, неузброєними хлопами!

— Ще є час і можливість, пане Янушу, виїхати з Львова... — сказав пан Преслав. — Через кілька день може бути вже запізно.

— Тепер безпека тільки там, — встряв до розмови пан Струсь, — де наше військо, воно ж одійшло до Замостя!

— Мало я тепер покладаю надії навіть на наше військо! — одповів пан Януш.— О Боже правий!.. Де ж ті славні наші рицарі, що з Жолкевським, Стефаном Баторієм та Ходкевичем дивували світ своєю одвагою?

Пан Преслав став ближче до пана Януша і почав говорити стиха:

— Зверніть увагу на те, пане Янушу, що у Львові більше схизматиків-українців, ніж католиків. Гляньте, як вони радіють, побачивши на обрії козаків, і як вороже поглядають на нас. Ми тут маємо ворогів не тільки за містом, а навіть у самому місті!

— Чи можливо ж підводити тут під небезпеку таку красуню, як панна Галина? — сказав пан Струсь, закручуючи вуса і пускаючи дівчині очима таких бісиків, що, здається, пройняв би серце навіть мертвої.

Проте дівчина лишилася непохитна.

— Чи не про себе пан Струсь турбується?.. — з посміхом сказала вона. — Я не боюся козаків!

— О, падаю до ніг перед одвагою молодої панни! — говорив Струсь, кланяючись і брязкаючи перед панною острогами. — От вам слід би було керувати нашим військом, а не панові Домініку!

Сонце тим часом схилялося на захід. З байраків вилазив сивий туман і скоро піднявся завісою між козаками й мурами Львова.

Всі рушили з мурів у місто до своїх хат.

Коли Галина з батьком наблизилися до сходні, що спускалася з мурів, великий натовп одлучив її і од батька, і од небажаних залицяльників. Не маючи сили прокласти собі стежку, вона посувалася разом з натовпом і була вже недалеко сходні, коли почула у своїй руці згорнутий папірець, а разом з тим хтось біля самого її вуха проказав:

— Якщо ясна панночка хоче щось почути про козацького полковника Чорноту, так нехай смерком вийде у свій садок.

Молода дівчина вся палахнула рум'янцем з хвилювання і обернулася у той бік, звідкіля чула голос, але нікого, кого б вона знала, навкруг неї не було, і тільки папірець у руці упевняв її у тому, що слова їй не уявлялися. а що голос справді говорив до неї.

Коли Галина, сховавши цидулку за комір керсета, зійшла униз, на вулиці вже чекав її стурбований батько, пани ж Преслав та Струсь зійшли згодом, ремствуючи на нечемність натовпу, що не дав їм зійти по сходні раніше.

Будинок брата пана Януша, Стася, був невеликий, як і всі будинки, що містилися у старому місті. Дивився він на вузеньку вулицю всього трьома вікнами з усякого поверху. А поверхів було два та ще високе

горище з вікнами, і на тому горищі теж були досить добрі горниці. Позад дому спадав униз до ярка вузенький садок, засадений бузком та вишнями.

У той-то невеличкий садок і вийшла Галина після того, як уже добре смерклося. З цидулки молода дівчина вже знала, що її любий Іван живий і кохає її, та сього ій було замало, і вона нетерпляче чекала тієї хвилини, коли почує од невідомого, де і як він бачився з козацьким полковником.

Нарешті, коли вже добре смерклося, вона зійшла непомітно для інших у садок і, проминувши кілька кущів, здибала високу чоловічу постать, зап’яту чорним запиналом.

Коли дівчина жахливо поточилася назад, невідомий одгорнув своє запинало, і з-під нього виглянув довгий закарлючений ніс і рухливі вузенькі очі рудого Лейби.

Галина не пізнала Лейбу, бо бачила його з пейсами та бородою.

— Хто ти? — спитала вона здивовано.

— Ой вай! Хороша панночка не пізнала рудого Лейбу? — сказав весело жид. — Панночка давала Лейбі у Збаражі цидулку до пана Чорноти, так я приніс їй одповідь. Ой, який він хороший пан! Неначе справжній шляхтич.

Він у мене у корчмі вечеряв і подарував мені коня, щоб я врятувався.

— А що ж ще робив у Збаражі пан Чорнота? Чи не мучив він з своїми козаками поляків?

— Ой панночко, що там було, у Збаражі!.. Ксьондзів вішали у костьолах на дзвіницях. Всіх поляків вбивали, а нас, жидів, живцем у колодязі кидали. Страшний суд там був. Хто не втік — всі загинули!

— І пан Іван так робив? — неспокійним голосом спитала Галина.

Одно слово Лейби — і серце дівчини назавжди одхилилося б од козака. Але жид її заспокоїв:

— Як-то можна, щоб такий освічений пан, як полковник Чорнота, таке виробляв! То все Кривоніс, щоб упав на його голову гнів Ієгови!

— Ти можеш знову однести листа пану Чорноті?

— Ой вай!? Однести у козацький табір? Хіба панночці невідомо, що козаки не лишають живим жодного жида. У мене жінка й діти. Мені треба скоріше тікати з Львова!

— А як би я хотіла його побачити... — зітхнувши, сказала Галина.

— Якщо панночка хоче бачитись з паном полковником, так нехай напише йому цидулочку, щоб він прибув сюди, у Львів... А я ту цидулку перешлю з певним посланцем.

— Як? Щоб він прибув сюди у Львів? Так його ж захоплять тут наші і засудять на кару!

— Лейба зробить це так, що ніхто, опріч панночки, не буде бачити козацького полковника, а після побачення виведе його безпечно за браму.

— Зроби це, Лейбо! — скрикнула Галина і трохи не кинулась цілувати старого жида.

Тільки радість її була недовга, вона пригадала, що Лейбі за його послугу доведеться добре заплатити, у неї ж було всього кілька талярів.

— У мене не буде чим Лейбі заплатити... — журливо промовила вона.

— О, я з панночки й не взяв би заплати! Я такий вдячний пану Чорноті, що для нього все зроблю без грошей, якщо тільки Бог мені допоможе.

Після дальнішої розмови вони умовилися на тому, що завтра ранком панна Галина зустріне Лейбу недалеко найближчого костьолу і передасть йому листа до Чорноти.

XIII

Підступивши з військом під Львів, Хмельницький покликав полковників і всю військову старшину у свій намет на вечерю та щоб разом перемовитись і про військові справи.

Посеред гетьманського намету стояв довгий стіл, а на столі кільки жбанів з вином та медом. Посудь на столі була вся срібна, добута на війні од поляків, їжа ж за вечерею була проста: ковбаси, печений валах та кільки полумисків вареників. Пили за вечерею чимало. Всяк сам коряком наливав собі у кухоль з жбану вина; тієї ж моди, щоб вино наливали пахолки або служниці, тоді ще не було.

Гетьман випив уже три кухля венгерського і заохочував до того й гостей. Дехто з останніх уже й сп'янів так, що хоч би й до свого намету йти, так гетьман нікого з-за столу не пускає.

— Пийте, друзі мої й побратими! — говорив він, підливаючи декому вина власною рукою. — Пийте за славу козацьку й за щасливу долю неньки України!

Коли всі випили, Чорнота звернувся до гетьмана:

— Давай же, батьку, прославимо завтра Україну на ввесь світ: добудемо завтра Львів. Нехай з завтраго він буде рідним братом нашому славному Києву, бо Львів і Київ — діти однієї неньки України!

— Чого ж хапатися?.. — сказав Хмельницький. — Треба раніше обдивитись на мури та рівчаки та постріляти з гармат, а тоді вже бити на місто.

— Нема чого й роздивлятися довго!.. — сперечався Чорнота. — Я тобі його добуду до обід... Тільки дозволь!..

— Гляди, щоб не обпікся!

— Не бійся! Чорнота ще ніколи козацької слави ворогам під ноги не кидав!

— Бити ляхів... Бити! — почали обзиватися й інші полковники. — Треба бити на них, поки не опам'яталися, бо як не візьмемо Львова враз, то бісового батька добудемо його з часом!

Гетьман важив так, що опанувати Львовом нелегко, і, щоб не виявляти перед старшиною свого небажання добувати його, рішив дати Чорноті самі наймолодші повки, маючи надію, що з ними військовий обозний у город не вдереться, а все-таки налякає поляків, і ті почнуть одкупатись.

— Ну, нехай буде по-твоєму, — сказав він до Чорноти. — Дам завтра тобі скільки повків і йди з ними пополохай ляхів!

Ранком другого дня Чорнота, довідавшись, що гетьман призначив на штурм Львова самі молодші повки, сів на коня і поїхав обдивитись на них.

Всі повки, кількістю десять тисяч людей, складалися з селян та ремісників, що тільки недавно підвели рахунки з своїми панами. Всі вони були з Волині, Поділля та Галичини, де повстання піднялося тільки останніми часами. Одежа на всіх була селянська, різноманітна: хто був у чумарці, хто у сіряці, а хто й у самій сорочці, не вважаючи й на осінь. На ногах не всі мали чоботи,— багато козаків були у постолах. Узброєні козаки були здебільшого списами, проте, чимало їх було з вилами й косами без ніякої іншої зброї; галицькі ж опришки були здебільшого з самими киями, через що їх і прозвали кияшниками. Рушниць у молодих повках було обмаль, та й ті, що були, годилися тільки для полювання, а не для бою.

Невважаючи на такий склад своїх повків. Чорнота не журився, бо він уже надумав, як добути Львів майже без зброї.

— Що ж, панове молодці... — весело звернувся він до козаків. — Будемо бити ляхів?

— Та вже ж не милувати їх, єретичних синів! — одповідали козаки. — Вони нам уже у печінках сидять!

— Глядіть же, діти! — почав повчати козаків Чорнота. — Гетьман посилає вас у перший великий бій, щоб вивірити, чи справді з вас козаки будуть, чи, може, вам тільки телят пасти та сіяти гречку...

— Не бійся, батьку! — залунало по полю. — Віддячимо ляхам за їхнє знущання. Багато вони пили нашої крові, нап'ємося сьогодня й ми їхньої!

— Та глядіть ще!.. Тут, у місті, більша половина наших людей — українців. Щоб не було помилки... Щоб не вбити замість ворога свого брата; бийте тільки тих, хто сам погрожує вам своєю зброєю. На чуже добро очей не поривайте! Поки не заграють у сурми, ніде не спиняйтесь, хоч би перед очима золото було розкидане! Куди вестимуть вас полковники, туди й суньте міцним натовпом. Будуть ляхи бити на вас з

гармат, та ви на те не вважайте... Один раз мати на світ породила — один раз і помирати... А смертю своєю дітям вашим та меншим братам волю на ввесь вік добудете! Чи гаразд, діти?

— Гаразд, батьку, гаразд! Помремо за рідний край!

— Ну, нехай вас Бог благословить і заступить Мати Божа!

Чорнота зняв шапку й перехрестився у той бік, де саме вставало сонечко і де лишилася рідна всім Україна, а за ним поскидали шапки й побожно хрестилися всі молоді повки.

Наділи шапки. Чорнота подав гасло. Сурми заграли, і різноманітні козацькі повки піші посунули міцними лавами на Галицьке передмістя.

Польського війська у передмісті було обмаль, а вали та засіки навкруг передмістя були невисокі й неміцні, і козаки, як весняна повідь, знесли всі перепони, вдерлися у місто і погнали поляків поперед себе вулицями. Рішуче оборонялися тільки католицькі монастирі, і добування їх трохи загаяло козаків.

Всі найбільше заможні з мешканців передмістя, поскидавши похапцем деяке своє збіжжя на хури, кинулися до Галицької брами Львова, щоб зрятуватися за мурами. Вулицями зчинився нечуваний гармидер, і тисячі людей та возів збилися на мості, що був перекинутий через глибокий рівчак перед Галицькою брамою.

Цього тільки й чекав Чорнота. Він ще звечора надумав вдертись у город через браму разом з втікачами і тепер кинувся до мосту на чолі своїх повків.

Комендант Львова Артішовський, побачивши, що підняти міст через натовп уже неможливо, звелів скоріше зачинити браму, лишивши

втікачів козакам на поталу, та тільки й цього полякам зробити не вдалося, бо обхоплені жахом люде сунулися у браму щільним натовпом.

Почали тоді поляки палити у козаків з гармат, що стояли на мурах, та тільки й це не помогло, бо хоч козаки й падали повбивані ядрами, а все-таки натовпи їх сунулися до брами і були вже за кільки ступнів од неї.

— Нуте... Нуте, молодці! — гукав Чорнота. — Надавіть на ляхів!.. Надавіть ще!

Жах обхопив поляків, що з стін дивилися, як козаки нєупинною потокою линули до брами. Скрики розпуки почулися по мурах і перекинулися на вулиці й майдани города. Аж тут несподівано позаду козацького війська заграли у сурми, а до Чорноти прибіг сотник Криця з наказом гетьмана припинити бій і одійти геть од міста.

— Він з глузду збився! — гукнув у нестямі Чорнота. — Або він ще не прочуняв після вчорашнього венгерського!.. Ми зараз мусили увійти у Львів!

— Сам не розумію, що сталося! — одповів Криця. — А тільки як побачив він тебе біля мосту, зараз схопився, замахав булавою і гукнув мені: "Біжи спини його! Верни його! Це моя гетьманська воля".

Чорнота почував себе тяжко ображеним, а проте, не насмів не послухати гетьмана, і, гнівний, суворий, з насупленим чолом, повернув своїх козаків од брами і поїхав до гетьмана.

— Поглузував ти з мене, пане гетьмане! — сказав він, наблизившись до Хмельницького. — Коли б не Криця привіз мені твій наказ, я не пойняв би віри... Я подумав би, що мене хочуть зрадити.

Гетьман стояв веселий і ласкаво обхопив Чорноту рукою за плечі.

— Отже, не сердься, голубе мій! Налякав ти ляхів, ну й буде з них! Там же, у Львові, більше наших, ніж ляхів, — за що ж їх карати? Ліпше ми візьмемо з Львова великий окуп грішми, аніж без пуття поруйнуємо стародавнє місто.

Гетьман довго умовляв Чорноту не сердитись і не пустив його з свого намету, поки той не згодився сісти з ним обідати.

А у Львові тим часом дзвонили в усі дзвони і правили по всіх костьолах службу, воздаючи Богові за те, що заступив велике місто од руїн, а святі церкви од знущання й ганьби; ксьондзи ж, повчаючи людей, говорили, ніби бачили на небі святого Яна з Дуклі, котрий погрожував Хмельницькому і примусив його припинити штурм.

Увечері того ж дня Чорнота сумний ходив у наметі. Він не знав, чи у Львові пан Януш, чи повіз Галину кудись далі, а все-таки, ведучи козаків на штурм Львова, він мав надію, що може знайти там свою милу. Тепер же, коли гетьман виявив свої справжні думки, він стратив надію на те, що може скоро одшукати Галину.

Під ту хвилину козаки привели до нього невідомого чоловіка у міщанському українському вбранні, кажучи, що міщанин той розпитував про Чорноту по табору.

— У мене, пане полковнику, є до тебе аж два листи! — сказав міщанин, вклонившись.

Чорнота зараз вгадав, що один з листів од Галини, і, вирядивши козаків, нетерпляче вхопив листи й почав читати.

"Любий! — писала Галина. — Як би я хотіла побачити тебе. Ми так близько один од одного. Нас роз'єднують тільки львівські мури. Лейба говорить, що тобі легко прибути у Львів потай, а мені так багато треба тобі дечого сказати..."

У другому листі писав Лейба:

"Якщо ясновельможний пан полковник хоче бачити ясну панночку у Львові, так нехай убереться у міщанське вбрання і приходе завтра серед ночі до Босяцької хвіртки, що біля єзуїтського монастиря, а я там пана зустріну. Та ще пан мусить принести з собою тисячу злотих, щоб було чим засліпити очі вартовим; тому, хто подасть сього листа, треба окремо заплатити за послугу сто злотих".

Прочитавши листа, Чорнота розпитав посланця, як потрапити до тієї Босяцької хвіртки, про котру писав Лейба, і, заплативши йому сто злотих, доручив передати Лейбі клаптик паперу, написавши на тому клаптику тільки слово: "Прибуду".

На другий день Чорнота пішов у завойоване їм Галицьке передмістя, де тепер стояло кільки повків козаків, і купив собі на базарі міщанське вбрання; а увечері, написавши гетьману, що йде потай у Львів, щоб принести йому звідтіля певні вісті про ворожу силу, він пішов через передмістя до Львова.

XIV

У той саме час, коли Чорнота лагодився йти у Львів, у напівтемному льосі одного з будинків города рудий Лейба радо тер собі руки і, мацаючи себе за корінці волосся, що почало одростати на тих місцях, де колись були пейси, мало не стрибав навкруг своєї дружини.

— Чи ти, Лейбо, не здурів? — питала Рівка. — Гої за стінами палють з гармат; не сьогодня-завтра, може, Бог прийме наші душі, а ти крутишся й радієш, немовби заробив сто злотих!

Лейба глянув на жінку спогорда:

— Сто злотих? Пхе!.. На сто злотих Лейба тепер не хоче й дивитись! Ми, Рівко, станемо сьогодня багатирями, а через кільки день поїдемо звідсіля до Варшави!

— Отже й правда, що ти зсунувся з глузду. Як ти забагатієш, коли у нас тут немає ніякої торгівлі?

— Що та торгівля? Я сьогодня зароблю стільки, скільки торгівлею не заробив би за все життя!

На розпитування Рівки Лейба нічого не хотів одповідати і скоро, одягши на себе новий лапсардак, вибіг з хати.

Через півгодини Лейба наблизивсь до будинку, де жив пан Януш, і послав челядинця сказати, що йому потрібно бачити старого пана.

Пан Януш звелів покликати жида до своєї горниці, і той пішов до нього на другий поверх. Поки Лейба переходив двором, його побачила у вікно Галина і перестріла на сходні з надією знову дістати листа з козацького табору. Вона помилилася, та не зовсім: Лейба ткнув у руку клаптик папірця, де його рукою було написано: "Сьогодня опівночі у садочку".

Старий шляхтич не зразу пізнав Лейбу, так що тому довелося нагадати панові ту ніч, коли він з дочкою ночував у Лейбиній корчмі у Костантинові.

— По якій же ти справі? — спитав пан Януш, здивовано оглядаючи Лейбу.

Лейба приклав палець до рота і показав на двері. Зрозумівши, що жид має говорити щось таємне, пан Януш позачиняв двері. Але Лейбі й того було не досить, — він позачиняв ще й вікна і обдивився, чи немає

кого під ліжком та у шахві, і, тільки скінчивши свій огляд, став напроти пана і сказав з таємницею:

— Яснійшому панові треба везти доньку у Варшаву... А я можу за тисячу злотих добути панові добрий ридван з кіньми.

Пан Януш здивувався:

— Хто тобі набрехав, ніби я хочу тікати з Львова?

— Ну, я так собі міркував... Адже ласкавому панові годиться держати панночку далі од козаків...

— Всім нам треба бути далі од козаків, так ми ж тут за мурами й за гарматами!

— О вельможний пане!.. Як уже козак у когось закохався, то його й мури не спинять!

— Що ти верзеш? Говори мені навпрямки!

— Я так собі гадав, що вельможному панові відомо, як дуже панна Галина, нехай буде здорова, закохана з козацьким полковником Чорнотою.

Старого шляхтича обурило й розпалило те, що хтось, опріч нього, знає про кохання його дочки, і він, скочивши з місця, вхопив Лейбу за горло:

— Задавлю тебе, пархатий! Як насмів ти таке брехати?

— Ой вай мір! Не давіть так, пане, а то вже нічого не будете знати про те, як панна Галина будуть сю ніч женихатися з паном Чорнотою!

Пан Януш випустив Лейбу і жахливо поточився од нього: "Як? Тут, у Львові, буде Чорнота? Яким робом він тут отіниться... І як те може статись, щоб він побачився з його дочкою?"

Приголомшений цими питаннями, він важко сів на софу і після мовчанки проказав:

— Зараз говори все, що ти знаєш... та гляди, якщо набрешеш, так я розправлюсь з тобою своєю рукою!

— Я скажу, скажу... та тільки... — Лейба простяг праву руку і почав ловити пальцями повітря. — Невже ласкавий пан гадає, що жид нічого не витратив, добуваючи такі відомості?

— Ах ти, іудина душа! Тобі за все треба платити гроші.

— Нехай Бог мене скарає, коли я візьму з пана щось лишнє. Я, бідний жидок, витратив свої останні гроші... Мені дуже заболіло серце з того, що донька такого шляхетного пана закохалася у схизматика...

— Не муч уже... говори, скільки хочеш грошей!..

— Як ласкавий пан дасть мені три тисячі злотих, так я приведу його саме туди, де панна Галина буде женихатися з козаком.

— О, проклятий!.. Яку загнув суму! Ну та нехай вже: я дам тобі ті гроші, як не збрешеш! Говори!

Жид мовчав, смикаючи себе за корінці одрізаної бороди.

— Чого ж ти мовчиш, Іудо? — скипів шляхтич.

— Ой ласкавий пане! Тепер такі часи, що обіцянки — цяцянки. Чи будемо ми завтрого живі, чи ні, — не знаю. Я дам панові до рук козацького полковника тільки після того, як пан дасть мені до рук три тисячі злотих.

Пан Януш ще з Збаража був при грошах, бо його стосунки з родовитою шляхтою дали йому можливість легко позичити потрібну суму. Після слів Лейби він пішов до шахви, помацав там по шухлядках і подав Лейбі загорнутий у шовкову хустку стовпик золотих грошей.

Лейба наблизився до столу, розгорнув хустку, перелічив гроші і, загорнувши їх обережно знову, сказав, ховаючи гроші у кишеню:

— Нехай сю ніч вельможний пан не спить і дожидає мене до себе.

До монастиря єзуїтів, що стояв у ряд з львівськими мурами, біля півночі підходив Чорнота. Наблизившись до окопів, він справді побачив на другім боці їх хвіртку, що звалася Босяцькою через те, що чернеці цього монастиря ходили босі.

На мурах і по баштах єзуїтського монастиря стояло військо, узброєне коштом самого монастиря і тільки йому підлежне. Набрано воно було з усяких безробітних людей та харцизів, хоч би вони були поляки чи українці, і через те підійти до таких людей з грошима Лейбі було дуже не трудно.

Біля самого окопу Чорноту зустрів Лейба і повів стежкою З до великого рівчака. Міст через той рівчак тепер був піднятий, і Чорноті довелося сходити у рівчак дуже крутою стежкою, котру ще здавна протоптали чернеці, бігаючи ночами у передмістя до своїх коханок. Зійшовши на дно рівчака і видравшись по такій самій стежці на другий бік, Лейба підвів Чорноту до залізної хвіртки і спитався:

— Пан полковник приніс гроші? Чорнота вийняв гаман і подав жидові:

— На, єретичний сине! Знаю, що все собі візьмеш, а вартовим даси хіба по п'ять злотих!

— Ай!.. Ласкавий пан звик жартувати!

Лейба весело посміхнувся, сховав гроші у глибоченну кишеню свого лапсардака і, взявшись за залізну обручку, приковану до хвіртки, тричі брязнув нею. У хвіртці одчинилося віконце, і вартовий, пізнавши Лейбу, одсунув великого залізного засова і пропустив як Лейбу, так і Чорноту.

Проминувши хвіртку, Лейба повів полковника довгими суточками і вивів на монастирський двір, проминувши ж його, вони знову увійшли під мури і, врешті, вийшли на вулицю міста.

— Тепер підемо прямо до красуні панночки, — сказав Лейба, — вона, певно, вже чекає пана.

Вони хутко йшли вузькими вулицями. Город уже давно спав, і тільки собаки, налякані за останні дні вибухами гармат і ґвалтом людей, брехали й вили попід ворітьми.

Через кільки хвилин Лейба привів Чорноту у садок, де його мала дожидати Галина, і лишив самого, сказавши наостанку:

— Тут пошукайте; а я не буду панові заважати.

Галина давно вже сиділа у садочку на лаві. Від часу, що вона розлучилася з Чорнотою, багато думок пробігло у її голові. Слова батька, що ліпше йому бачити свою дочку у труні, аніж у обіймах хлопа-схизматика, глибоко запали їй у душу і боляче там відбилися. Знаючи вдачу свого батька, вона вірила, що сказане ним він дійсно думав і

почував. Покинути батька і відцуратися його навіки молодій дівчині не дозволяло сумління, зректися ж милого не мало сили серце... і Галина мучилася у боротьбі й ваганні, намислюючи, як би прихилити батька до козацького полковника.

Одного разу у розмові з паном Преславом Галина почула, що були такі випадки, коли значні козаки переходили у католицьку віру і тоді король дарував їм шляхетство. Почувши про це, молода дівчина повеселішала, їй гадалося, що коли б Чорнота перейшов до католицтва, то її батько зразу б прихилився до нього і сам через короля добув би йому шляхетство, а разом з тим зникли б і всякі перешкоди до її шлюбу з коханим козаком.

Про цю свою думку Галина й хотіла говорити з Чорнотою, дожидаючи його у садочку.

Покинутий Лейбою, полковник лишився сам серед кущів бузьку. При світі місяця він розглядів покручену по садку стежку і невеликі, з пожовтілим вже листям вишні. Надогад він пішов за кущі і за першою ж їх купою побачив Галину у білому, легкому, як на ту осінню пору, вбранні.

— Кохана моя! — злегка скрикнув козак, простягши руки до своєї милої.

— Любий!

Галина була у його обіймах. Він палко її цілував і разом милував, як дитину.

— Ти змарніла, моя зіронько... — говорив він, сівши поруч з нею на лаві і придивляючись до дівчини зблизька. — Ти зблідла... очиці запали! Скажи, мабуть, батько дорікає?.. Ненавидить мене?

— Ах, у мене стільки думок у голові! Нам неможливо гаяти часу, а говорити треба так багато. Батько ненавидить тебе тільки через те, що ти козак і схизматик. Перейди, любий мій, у мою віру, і я певна, що батько не тільки згодиться тоді на наш шлюб, а ще й добуде тобі шляхетство. Тобі не треба буде навіть вертатися до козацького табору: скажи батькові про свою згоду, і ти поїдеш разом з нами до Варшави.

Рука козака, що горнула до себе її стан, непомітно однялася, і козак, одхилившись од дівчини, дивився на неї здивовано:

— Чи од тебе ж оце, Галочко, я таке чую? Невже ти гадала, що я можу зрадити своїх братів і Україну?

— Ні, я не хочу, щоб ти був зрадником! Я не прошу, щоб ти йшов битись на своїх. Ми поїдемо у Варшаву, а там скоро скінчиться війна; ніякої ворожнечі між поляками й козаками не буде, — всі знову будуть дітьми однієї матері Річі Посполитої, і ти повернувся б на Україну шляхтичем, тільки вже не один, а зо мною, своєю дружиною.

— Ти сказала, що була б мені дружиною! Спасибі, серденько! Я без міри кохаю тебе... Я ввесь вік на руках тебе охоче носив би, та тільки думки у мене зовсім інші, ніж у тебе: я лишуся козаком довіку, а ти, якщо кохаєш мене, повинна стати українкою!

Серце Галини спинилося у грудях. Ті наді і, що їх вона кільки день виховувала у своїх думках, зникли од одного слова козака, що не тільки не хотів сполячитись, а навіть вимагав, щоб вона, родовита шляхтянка, стала українкою. Вона почула себе ображеною і горда, навіть гнівна, одкинулася од нього.

— Як? Мені зрікатися шляхетства і своєї віри та стати козачкою?

— Я не примушував би тебе цуратися своєї віри, що ж до того, як жити, то ти сама б побачила, що прості та щирі козацькі звичаї далеко

миліші серцю, ніж пиха та бундючність вашої шляхти. Якщо ти справді любиш мене, Галю, так підеш туди, куди я тебе поведу.

— Батько ніколи того мені не дозволить. Йому легше буде бачити мене у труні, аніж козачкою!

— А ти батькові й не говори нічого, а прямо підемо зо мною зараз до козацького табору, і я вирядж у тебе, поки ведеться війна, до матері покійного мого побратима Ганжі.

— Так от яке твоє кохання! Ти заради мене нічого не хочеш зробити, я ж повинна для тебе зректися й шляхетства, й батька!

— Серденько моє... — сказав він щиро. — Дуб не в'ється навкруг хмелю, а хміль навкруг дуба. Не козак іде за дівчину, а дівчина за козака. — Він знову пригорнув її до себе і почав милувати. — Щастячко моє! Пригорнися до мене з щирим серцем, обвийся рученьками навкруг мене, як хміль навкруг дуба, і доручи мені свою долю!

Галина не мала у собі сили ухилятися обіймів козака. Їй було так тепло, так любо біля його могутніх грудей; проте, розум говорив їй зовсім інше: він вимагав, щоб заради батька вона зреклася сього щастя, і дівчина рішила перемогти себе.

— Прощай, моя доленько!.. — сказала вона, важко зітхнувши. — Не бути мені, Йване, за тобою! Я не покину батька, бо він вмер би з нудьги й образи... Я не вб'ю свого батька!

— Проклятий схизматик! — почувся у ту мить з-за кущів голос пана Януша. — Як насмів ти доторкнутись до моєї дитини!

Перед очима Чорноти й Галини з'явився гнівний і запалений пан Януш, а слідом підбігали пани Преслав та Струсь і чимало челяді.

— Хапайте цього харциза! — гукнув старий шляхтич до челяді. — Канчуків сюди! Я заб'ю тебе, проклятий хлопе, канчуками за честь свого шляхетного роду!

Преслав та Струсь вихопили шаблі, а челядь кинулася до Чорноти, але він вихопив з халяви чобота ножа і прихилився спиною до куща, гукнувши:

— Назад! Знайте, що живим я вам до рук не дамся!

Побачивши у руці козака ножа і розглядівши, яким вогнем засвітилися його очі, челядь поточилася од нього геть а пан Струсь заховався за пана Преслава. Тільки останній та пан Януш з шаблями у руці наступали на полковника.

— Стійте! — кинулася поміж них Галина. — На кого ти, батьку, підняв свою шаблю? Кого ти нахваляєшся забити канчуками? Того, хто зрятував тебе од смерті?

Пан Януш спустив свою шаблю у ваганні:

— Прокляття!.. Я заплатю йому за те, скільки він хоче! Я згоден заплатити грішми й скарбом, та тільки не тобою. — Він зразу схаменувся: встромив свою шаблю у піхви, звелів челяді одійти геть і чемно звернувся до Чорноти: — Козаче! Я вдячний тобі за те, що ти зрятував мою дитину від, ганебного мордування хлопів у Пилявському замку, і заплатю тобі грішми, скільки ти скажеш. Візьми три, п'ять, десять тисяч дукатів, та тільки відсахнися од моєї дитини, — вона тобі не до пари.

— Козаки не продають ні своєї честі, ні свого серця... — одповів Чорнота. — Я покохав твою дочку і не зречуся її, поки вона сама не одсахнеться од мене!

— Так я примушу тебе одчепитися од неї! — скрикнув пап Преслав. — Я покохав панну Галину і хочу зробити її своєю дружиною!

— І я... і я покохав! — забелькотав пан Струсь.— Я теж хочу!

— Пане Янушу! — перебив Струся пан Преслав. — Дайте козакові вашу шаблю: нехай він стане зо мною до поєдинку! Я не зважаю на те, що я шляхтич, а він козак!

— І зо мною! І зо мною! — брязкаючи острогами, белькотав пан Струсь.

— Як битись, то й битись! — одповів Чорнота. — Кланяюся панові Янушу: позичте мені своєї шаблі!

У пана Януша очі засвітилися радістю, бо у нього виникла надія на те, що котрийсь з ротмістрів запровадить козацького полковника на той світ і він таким чином збудеться осоружного йому козака.

— Заради лицарського звичаю, я згоден дати свою шаблю! — одповів він.

Чорнота сховав ножа у халяву чобота, взяв з рук старого шляхтича шаблю і схрестив її з шаблею пана Преслава.

— Не робіть цього! — скрикнула Галина і хотіла розвести бойців, але вони вже зчепилися, і шаблі їх, виблискуючи при сяйві місяця, розкидали у повітрі затяжне, слизьке брязчання.

— Не мішайся, дочко! — одвів Галину рукою старий шляхтич.

— Ох! — зненацька простогнав пан Преслав і поточився до куща, випустивши шаблю додолу.

— Прокляття! — скрикнув пан Януш.— Це шайтан, а не козак. Він глибоко розсік пану Преславу плече!

— Кров!.. Кров! — злякано гукав пан Струсь, не знаючи, за кого б тепер йому заховатись.

Пораненого шляхтича посадовили на лаву, де кілька хвилин до того сиділа Галина з Чорнотою. Він був блідий і просив пити. По контуші його цівкою збігала кров.

— Гей, челядь! — гукнув пан Струсь. — Пана треба одвести у будинок і перев'язати поразу.

Побачивши, що молодий шляхтич хоче вести пораненого, пан Януш спинив його:

— Маю надію, що пан помститься за товариша... Біля пораненого походить моя дочка!

— Так... так!.. — забелькотав пан Струсь. — Тільки іншим разом... Тепер же я сам одведу свого товариша...

З тим молодий шляхтич разом з челяддю повів пораненого у будинок, а слідом за натовпом, журливо схиливши голову, пішла й Галина.

— Галю!.. — скрикнув їй услід Чорнота. — Скажи ж мені хоч єдине слово!

Вона спинилася і, дивлячись на нього з коханням і розпукою, довго вагалася у боротьбі з своїм серцем.

— Прощай!.. — нарешті промовила вона тремтячими устами і зникла за кущами.

Почувши у голосі дочки рішучість одцуратися козака назавжди, пан Януш немов удруге на світ народився. З душі його спав великий тягар, і, приймаючи з рук Чорноти свою шаблю, він сказав:

— Пан Чорнота! Твоє життя зараз у моїх руках. Досить мені дати звістку пану коменданту про те, що у Львові козацький полковник, щоб тебе було захоплено і замордовано на мурах Львова, на очах твоїх товаришів. Але пам'ятаючи, що ти колись зрятував мене й мою дочку, я дарую тобі життя і пускаю вільно йти з Львова, як ти й прийшов сюди; надалі ж я подбаю про те, щоб Галині вже неможливо було з тобою побачитись. Тепер ми поквитувалися.

З тим старий шляхтич повернувся і пішов у будинок, лишивши Чорноту самого.

XV

Лишившись у саду на самоті, Чорнота деякий час не знав, що йому почати й куди йти. Дівчина, котру він щиро покохав, погордувала ним. Вона не схотіла з шляхтянки стати козачкою. Він зрозумів це як зневагу до себе, і почуття образи, що прокинулося у серці козака, допомогло йому прочуняти від чаду кохання.

"Добре б я ускочив, — подумав козак, — коли б узяв за себе таку, що гордувала б мною, своїм чоловіком! Бувай здорова, дівчино! Отой залицяльник, що все брязчить біля тебе острогами, мабуть, більше тобі до пари!"

Постоявши скільки хвилин у задумі, він рішуче повернувся і пішов поуз будинок до вулиці. Хоч Лейба й забрав силу грошей і од Чорноти, і од пана Януша, проте, він ще рахував, що його справа не скінчилася: на

козацькому полковникові він намітив собі забагатіти. Лейба гадав, що пан Януш або замкне Чорноту десь у своєму будинкові і буде мордувати, або передасть комендантові на катування й страту. Як у тому, так і у іншому випадку він мав на мислі за великі гроші визволити полковника і вже намітив собі, що візьме з нього десять тисяч злотих.

З такими думками Лейба ховався за рогом будинку, нетерпляче дожидаючи, на чому скінчиться справа, і був Дуже розчарований, побачивши, що Чорнота вільно йде вулицею. Серце його навіть занудьгувало за здобиччю, що тікала з його рук... Але через хвилину його хисткий розум вже надумав, як полагодити свою справу.

Мов хижий гад, поплазував Лейба за полковником і, оббігши кільки будинків, вийшов на вулицю йому назустріч.

— А я все чекаю тут пана, щоб проводити до своєї хати! — сказав він, крутячи полами свого лапсардака, як пес круте хвостом, запобігаючи хазяйської ласки.

Чорноту взяло сумління, чи не через Лейбину зраду його так застукали у саду з Галиною, і він, грізний, наблизивсь до нього:

— Гляди, Іудо, як довідаюсь що ти мене зрадив, то не жити тобі на світі!

Лейба ледве не присів до землі:

— Ой вай! Я пана зрадив? За його добро? Та нехай мене земля не прийме!.. Нехай я дітей своїх не побачу!..

— Ну, годі! — суворо перебив Чорнота. — Будеш тепер клястись півгодини. Веди мене зараз за браму!

— Ой пане! Того тепер ніяк не можна! Варта вже змінилася, і біля хвіртки зараз стоїть такий собака, що його ні за які гроші не купити.

— Так що ж тепер робити?

— Завтра звечора знову стоятиме той, що сьогодні нас впустив. Тоді я пана й виведу, зараз же просю до моєї господи: там пан і переховається до завтрого вечора.

Чорноті нікуди було дітись Довелося піти за Лейбою у його льох, де перебувала вся його сім'я. Там Лейба накидав йому на долівку якогось шмаття, і Чорнота поклався було спати, та тільки заснути не мав сили, бо від шмаття й долівки йшов такий важкий дух, що сон ніяк не брав козака, і, прокрутившись деяк до світу, він нишком, не збудивши нікого, вийшов на вулицю.

Вулиці у Львові у ті часи теж були смердючі, та після Лейбиного льоху повітря надворі здалося Чорноті, як після дьогтю мед.

Здибавши на вулиці двох перекупок, що несли одна на довгій палі бублики, а друга на дошці паляниці, Чорнота догадався, що вони йдуть у базар, і пішов слідом за ними.

— А ксьондзи говорять — почув Чорнота оповідання однієї з перекупок,— наче вчора над містом розійшлося небо надвоє і звідтіля святий Ян з Дуклі посварився на козацький табір. Так Хмельницький як побачив таке диво, та й говорить до козаків не можна нам добувати Львів, бо поб'є нас святий Ян! Та й одступився од брами.

— Брешуть вони, оті ксьондзи! — одповіла друга жінка, перекладаючи дошку з паляницями з одного плеча на друге. — Так би Хмельницький і злякався б їхнього, католицькою святого! Хіба б же він не попросив наших святих, щоб од гнали їхнього Яна!

— Та ще що я чула — почала знову перша жінка. — Неначе у Бурлюка у хаті ляхи витрусили цілу купу зброї.

— Чула й я це, голубонько. А зброя та купувалася на ляхів. Так ляхи мають завтра Бурлюка четвертувати.

— Ох, сердешний!

— Та це ще що! А от у єзуїтському монастирі вчора отруїлося за трапезою аж тридцятеро душ! Кажуть, єзуїти навмисне їх отруїли.

— За що ж?

— Щоб менше у Львові було русинів, а більше поляків!

— Та чого ж то русини пішли трапезувати до єзуїтів?

— Та то ж усе втікачі з передмістя. Куди ж їм подітись? Сюди поховалися, а тут нема чого їсти. Єзуїти ж закликають всіх до себе харчуватися і католиків, і наших, та тільки садовлять за окремі столи, та католиків годують, а нашим підсипають отрути.

Слухаючи ту розмову жінок, Чорнота дійшов до базару. Там чимало народу ночувало попід крамницями і тепер прокидалося.

— Як же його тут жити? — говорив один чоловік своїй жінці й дітям, показуючи їм паляницю. — За оцю паляничку злотого віддав.

— Ох Господи! — бідкалася жінка. — Куди ж нам у світі Божому подітись?

— Куди? — обізвався Чорнота. — До своїх треба було тікати. До козаків, а не до ляхів, ворогів наших!

— Так люди ж лякали, наче козаки нікого не милують!

— Брехня! — доводив полковник. — Ляхам та жидам справді немає од них милосердя, бо й вони козаків не милували, а своїм вони ще й харчі дають і добро всяке.

Чорнота купив собі дещо поснідати і ввесь день вештався по Львову, умовляючи людей, де вони траплялися купами, щоб не боялися козаків, а ставали б на їхній бік.

Поки Чорнота ходив по базару та прислухався до розмови людей, Лейба, не знайшовши його ранком у своїй хаті, почав було турбуватись, але далі, зваживши, що козак неодмінно повинен буде увечері прийти до нього, заспокоївся і, нап'явши свого найкращого лапсардака, пішов до найлютішого ворога грецької віри й козацтва пшеора[3] єзуїтського монастиря.

Пшеор Дукша ввесь той день був дуже заклопотаний. Ранком він був на нараді у коменданта, при якій була вирішена одна дуже таємна справа. У Львові було мало припасу харчів, у передмістях же, де тепер розташувалися козаки, були цілі скирти незмолоченого хліба і повні вінбари зерна та борошна. Зважаючи на це, військові начальники, у тому числі й пшеори монастирів, що самі були комендантами по своїх монастирях-замках, обмірковували, як би погіршити становище козаків, щоб не сиділи вони по передмістях на готових харчах, а стояли б у холодному полі. Багато під час наради розмовляли, сперечалися й докоряли радники один одного, а ні до чого не договорилися, поки врешті пшеор Дукша не сказав страшного слова:

— Передмістя треба спалити!

Спочатку всі злякалися думки, щоб лишити без притулу стільки людей, кільки жило по передмістях, та скоро Дукша всіх заспокоїв:

— За ким пани побиваються? — спитав він. — Зараз у передмістях лишилися самі схизматики, католики ж всі збіглися сюди!

Ці слова рішили долю передмістів, і пшеору єзуїтів було доручено упорядкувати підпал Галицького передмістя, а пшеору кармелитів — Краківського.

Повернувшись з наради, Дукша зібрав до себе десять найслухняніших ченців і звелів їм перше всього заприсягти на хресті, що вони нікому не розкажуть про те, про що він їм буде наказувати, і тут же наказав, щоб увечері вони переодягалися міщанами, пішли у Галицьке передмістя і підпалили його у десятьох місцях.

Не вспів пшеор вирядити ченців, як йому сказали, що до нього домагається доступитись невідомий жид. Збагнувши, що по-дурному жид не насміє прийти до нього, Дукша звелів допустити його.

Лейба увійшов, низько кланяючись.

— Може, мені й не годиться уступати у світлицю до найяснішого пана пшеора, та тільки бажання зрятувати і ваші, і наші святі церкви від наруги гоїв-схизматиків примусили мене до того.

— А що саме ти маєш говорити? — сказав Дукша, сидячи у своєму високому й великому кріслі, що скидалося на королівський престол.

Лейба знову низько вклонився.

— Я, нікчемний жидочок, все думаю собі та гадаю: чи не добре було б нам захопити якогось з прибічників Хмельницького? Чи не згодився б тоді цей злодій за викуп свого товариша одійти геть од Львова?

— Ну, й що ж з того? — гостро сказав Дукша. — Зрозуміло, що це було б добре.

— Отож і я так міркую... — витягши уперед свою довгошию голову, говорив далі Лейба. — А пан пшеор не пошкодів би грошей, аби дістати собі до рук найближчого приятеля козацького гетьмана, полковника Чорноту?

— На це я не пошкодів би грошей, — та чи можливо ж за гроші це зробити?

Лейба лукаво повів очима:

— Коли б мені гроші, то я зумів би це зробити, найясніший пане пшеоре...

— Як би ж ти це зробив?

— Про те, найясніший пане, знає тільки старий Лейба...

— Знаю, що ви, жиди, лукаві, як гади... — з огидою на виду сказав Дукша. — Та тільки й я не дурник, щоб дати тобі гроші, може, за брехню. Скільки ти вимагаєш грошей за Чорноту?

— П'ять тисяч злотих...

— І у тебе повернувся язик просити такі гроші за козака?..

— Він не простий козак, а полковник, та до того ще й військовий обозний.

Пшеор вагався недовго. Гроші він мав дати не свої, а монастирські, спокуса ж мати у своїх руках таку близьку до Хмельницького людину була дуже велика, бо од нього можна було допитатись про всі заміри козацького гетьмана і приборкати привідця козацького війська погрозами замордувати його найближчого товариша.

— Твоя жінка й діти тут, у Львові? — спитав Дукша Лейбу.

— Тут, найясніший пшеоре!

— Так ти приведи їх сюди, до мене у заставу, а я тоді дам тобі ті гроші, що ти просиш; коли ж ти приведеш до моїх рук Чорноту, тоді візьмеш свою жінку й дітей додому.

Лейба мало не підскочив з радості, але вдержався і, одповівши про свою згоду, з низькими поклонами покинув монастирські покої пшеора.

XVI

Чорнота повернувся до Лейби тільки увечері і застав його самого.

— Ай вай!.. Вельможний пане! — зустрів жид козацького полковника. — Чи можливо ж вам так довго ходити вулицями?.. Воронь Боже, трапилася б яка пригода... Вже смерклося, то нам час іти!..

— Ну й добре, що не доведеться довго сидіти у твоєму смердючому кублі. Підемо.

На вулиці було хмарно й вітряно. Вихор свистів по високих шпилях костьолів, скидав з дахів будинків важку черепицю і грюкав хвіртками та ворітьми.

— От саме добра година, щоб панові тікати! — сказав Лейба, коли вони наблизились уже до брами монастиря. — Я виведу пана аж за окопи!

Скоро вони перейшли монастирський двір і уступили у ті саме суточки, що ними йшли й сюди. Там було темно так, що хоч у око стрель. Чорнота хотів було взятись за лапсардак Лейби, щоб не стеряти

його, та не намацав його ні спереду, ні збоку себе. Жид зник, немов крізь землю провалився.

— Де ж ти, єретичний сине? — гукнув козак, простягаючи руки наперед себе, щоб не вдаритись об стіну.

Тут раптом Чорноту схопили скільки пар рук під силки, нап'яли йому на голову якийсь лантух, звалили на землю і, зв'язавши руки й ноги, понесли невідомо куди.

Все те сталося так несподівано й хутко, що Чорнота не вспів навіть вихопити свого ножа, щоб оборонитись. Він і незчувся, як його понесли вже по сходні униз, а куди несли, хто ніс і нащо несли, — того він ніяк не міг зрозуміти.

Коли через який час козака спустили з рук і, поставивши на кам'яну підлогу, зняли з голови його лантух, він побачив себе поміж кількох чернеців у досить великому льосі. При світлі лоєвої свічки чорні постаті тих чернеців з нап'ятими на голову високими, гостроверхими відлогами здавалися пекельними примарами, що зібралися сюди на погибель людям, і хоч який одважний був Чорнота, а з несподіванки і у нього пішов поза шкурою мороз.

Проте козак не вірив у нечисту силу, скоро опанував собою і, гадаючи, що сталося якесь непорозуміння, звернувся до ченців досить спокійно:

— Нащо ви мене узяли? Адже я йшов з Лейбою, а Лейба за мене заплатив.

Замість одповіді чернеці почали трусити Чорноту і, витягтого з халяви його ножа, одібрали, облапавши добре всю його одежу, нарешті, посадовили на ослін.

— Зараз сюди прийде сам пшеор і буде з тобою розмовляти... — сказав один з ченців і вийшов з льоху.

Чорноті стало моторошно. Він зрозумів, що потрапив до рук єзуїтів, і знав, що ті не мали звички випускати козаків з своїх рук живими, бо й козаки, піймавши їх, не милували. "Проклятий Лейба продав мене!" — подумав він.

У льосі стало тихо, мов у домовині. Чернеці знову стояли понавколо нерухомі і мовчки, мов примари, топили у ньому свої очі з-під своїх чорних відлог. Через кільки хвилин Чорнота вже не мав сили видержувати їхні настирливі погляди.

— Чого баньки повитріщали? — сказав він сердито. — Не бачили козака, чи що? Знаю вже, що шкуру з мене живого будете драти... Деріть, коли ваше щастя. Було б і вам те саме ще позавчора, коли б гетьман не спинив моїх козаків!

Чернеці стояли так само мовчки й нерухомо. Це дуже дратувало Чорноту, і невідомо, на чому б воно скінчилося, коли б під той час у льох не увійшов пшеор.

Попереду пшеора несли два паникадила з запаленими свічками, а позаду високе, з рівною спинкою і великими м'якими поручнями крісло. Подивившись на Чорноту зблизька, він сів у крісло і спитав:

— Ти козацький полковник Іван Чорнота?

— Справді... — одповів Чорнота, — мене хрестили Іваном, а товариство обрало полковником.

— Якщо ти подаси слово поводитись тихо-мирно, так я звелю тебе розв'язати.

Козак похитав головою:

— Того вже я не знаю, як я буду поводитись. Може, пан пшеор лаятиме козацтво або мою віру, так я того не подарую!

— Все одно... — сказав пшеор, — твої змагання були б даремні, бо тут моя влада, моя й сила!

— На те б я не зауважив, що твоя тут влада! — гостро одповів Чорнота. — Ліпше лиши мене зв'язаного.

Пшеор здивовано подивився на гордо підняте чоло козака і почав говорити до нього чемно й лагідно:

— Я чув, що ти маєш шляхетське виховання й освіту і через те став дорадником гетьману Хмельницькому. Я не вчиню тобі нічого лихого і навіть випустю на волю, якщо ти напишеш гетьманові листа про те, що у нас у Львові дуже велика сила і що ти не радиш йому добувати місто.

— Оввa! — кепкуючи, сказав Чорнота. — Тобто, щоб я збрехав? Яка тут у вас сила? Я ще вчора добув би вас, коли б гетьман не спинив!

Очі пшеора засвітилися лютим світом і, вдаривши рукою об поручень крісла, він скрикнув:

— Ти повинен написати Хмельницькому те, що я тобі кажу!

— А як я не послухаюсь? — з завзяттям у голосі сказав Чорнота.

— Тоді ти вмреш!

— Роби своє діло, коли твоє щастя! — рішуче одповів полковник. — Козаки не продають своєї честі заради нікчемного животіння, як те зробили легкодухі ляхи під Корсунем та під Пилявою!

Пшеор, гнівний, скочив на ноги:

— О проклятий схизматик! Ти, я бачу, запеклий злодій... Та тільки у мене єсть деякі пособники, що примусять тебе зробити те, чого я схочу. Відчиніть запону! — додав він до ченців.

Чорнота глянув у той бік, куди показував рукою пшеор, і тільки тепер помітив, що у льосі одна стіна була зап'ята запоною. Та запона враз захиталася і розійшлася надвоє, а за нею на полицях, гаках і просто долі виявилося кільки десятків струментів та приладдів задля катування людей. Були тут залізні панчохи, що, розпікши на вогні, одягали людині на ноги; були шила, щоб виколювати очі, десятки всяких жигалів, щоб пекти ними людське тіло; ножі великі й менші, щоб вирізувати з шкури ремінці; гострі клещі, щоб ними виривати з живого тіла шматки м'яса; залізні каптани з гострими цвяшками усередині, щоб надівати їх на людей; крісло з цвяхами на сидінні; колеса, схожі до прялок, щоб ними вимотувати з людей жили, і ще багато такого приладдя, що Чорнота не міг і вгадати, до чого воно.

Защеміло у козацького полковника серце, коли побачив він всі ці струменти, бо розумів, що з них досить було покуштувати одного, щоб уже не жити на світі або лишитись навіки калікою. Хоч він і знав, що гетьман і без його листа не буде добувати Львовова, а проте, не хотів зганьбити себе брехнею і написати такого листа, якого вимагав пшеор.

"Дістався ворогам до рук, то треба загибати", — рішив Чорнота і, вдаючи з себе цілком байдужого до того, що бачив, проказав:

— Твоє щастя, єзуїте!.. Починай! Очі пшеора тепер горіли, як у звіра, що почув свіжу, гарячу кров.

— Одягніть йому на ліву руку рукавицю! — сказав він до ченців.

Один з чернеців зняв з гака довгу, аж по лікоть, залізну рукавицю з голками усередині і, розчиняючи її надвоє, сказав:

— Обидві б заразом краще!

— З правою підождемо, щоб було чим писати листа, — одповів пшеор. — Я все тіло йому пошматую, все знівечу, тільки праве око та праву руку лишу!

Поки єзуїти захожувалися біля козака, Лейба правив своє діло. Як ми вже знаємо, він не хотів губити Чорноту, через якого так розжився, і до того мав на мислі, визволивши його, дістати од нього у подяку ще добрий стовб грошей. Дві сотні злотих знайшли йому двох щирих прихильників між прислужниками пшеора, і він намовив їх вбігти у льох, де починалося мордування Чорноти, і перепинити те мордування, налякавши пшеора, а виходячи з льоху, не замикати дверей. І от у ту саме хвилину, коли чернець-кат хотів надівати козакові залізну рукавицю, двері у льох з грюком розчинилися і на порозі з'явилося двоє ченців:

— Пане пшеоре, горим! Полум'я досягає покрівлі костьолу!

Пшеор зрозумів, що його наказ вже виконано: передмістя горять, і вогонь загрожує монастиреві. Доводилося почекати з кривавим бенкетом.

— Ну, підожди до ранку, запеклий схизматик! — з погрозою сказав він Чорноті і хутко пішов з льоху, гукнувши ченцям вже з-за дверей, щоб вони замкнули в'язня.

Чернеці натовпом побігли за пшеором. Двері грюкнули, залізний засов брязнув, і все у льосі стихло.

Невесела ніч мала бути Чорноті. Доводилося всю ніч сидіти прив'язаному, чекаючи на другий день мордування. Проте козак був байдужий до всього. Він пригадав слова коханої дівчини про те, що вона не хоче бути козачкою, і це полегшало йому звикнути до думки про смерть.

Сумні міркування козака перебило скрипіння біля двері засову. Чутно було, що хтось помалу його одсовує. Згодом двері заскрипіли і одчинилися невеликою щілиною, а у тій щілині Чорнота побачив довгий, закарлючений ніс Лейби та одне з єхидних його очей. Далі, врешті, двері одчинилися, і Лейба вужем проліз у льох.

— Ой бідний пане!.. — почав він, зачиняючи за собою двері. — Чи не зробили вам чого лихого?

— Ти чого, Іудо, прийшов? — з огидою на виду спитав Чорнота.— Сам продав мене єзуїтам, а тепер прикидаєшся, наче шкодуєш?

— Нехай підо мною земля репне! Нехай лопнуть мої очі! Нехай я шабаша не діжду, коли я зрадив у чомусь пана полковника! — клявся Лейба і разом почав розв'язувати Чорноті руки й ноги. — Щоб я зрадив того пана, що зрятував мене од смерті? Скарай мене, Боже! Коли я довідався, що пана захопили єзуїти, я зараз же кинувся додому, забрав усі, які були у мене, гроші і, прибігши сюди, одкупив отих ченців, що вбігли й налякали пшеора і тих, що не замкнули дверей, а засунули тільки засова... Я не пошкодів всього свого, що загорював за свій вік, щоб тільки зрятувати пана Чорноту з біди, бо знаю, що пан не скупий і як повернуться до козацького табору, то перешле мені і всі ці десять тисяч злотих, що я витратив його рятуючи, і ті, що ще маю витратити, тікаючи зараз же з Львова, бо як одшукає мене тепер пшеор, так замордує у цьому самому льосі на смерть за те, що я визволяю свого дорогого пана!

— Чи ти не сказився, христопродавець? — скрикнув Чорнота. — Де я візьму такі гроші?

— Пхе!.. Десять тисяч злотих? Та у пана гетьмана Хмельницького тепер повні кухви золотих дукатів стоять, — так хіба він за життя свого товариша пошкодіє кільки тисяч злотих?

Руки Чорноти були вже розв'язані, і він зараз же одпихнув од себе Лейбу:

— Чого ти тулишся до мого носа своїм смердючим лапсардаком. Геть к бісам! Тепер уже сам розплутаюся! Він хутко розмотав останні мотузки і став на ноги.

— Тепер скоріше виходьмо! — взяв Чорноту за руку Лейба.

— Почекай, жиде! — одповів той.— Ось я раніше поламаю їм всі їхні струменти, щоб не було чим мордувати людей!

Козак кинувся до полиць і почав розкидати й ламати всі єзуїтські приладдя.

Лейба жахливо хапав його за руки, благаючи спинити свої заходи і не губити себе й його, та Чорнота не звертав на нього уваги і, побачивши, що залізні струменти од рук мало псуються, вхопив молот, що ним єзуїти перебивали мученикам маслаки, і почав трощити ним все, що кидалося у очі.

Грюк і брязкання розійшлися по всіх льохах, і якщо ченці й не почули гупання молоту, так тільки через те, що надворі у монастирі стояв під той час такий саме грюк і галас.

Нарешті, Чорнота втомився і покинув молота на превелику радість Лейби.

Взявши тоді до рук свічку, вони вийшли з льоху. За дверима був ще другий, довгий льох з залізними обручами побіля стін.

— Отут, — сказав Лейба, — вони прив'язують тих, кого мають мордувати. Чернеці мені говорили, що останні дні єзуїти покинули вже мордувати схизматиків, бо не мають часу. Тепер вони заманюють хрещених у свій двір хлібом і прямо кидають живих у колодязі або труять їх, як пацюків.

Проминувши ще кільки льохів, Чорнота й Лейба почали підніматися по східні угору і наблизились до тих самих суточок, де козацького полковника було захоплено. З тих суточок, не вважаючи на зачинені двері, чутно було галас і метушню людей.

Лейба загасив свічку і, одчинивши двері, потяг Чорноту у натовп. Той натовп щільною масою сунувся з передмістя до Львова, рятуючись од пожежі, і потяг було за собою й Лейбу з Чорнотою, але останній, наставивши уперед своє могутнє праве плече, почав прокладати собі стежку до хвіртки і хоч над силу, а все-таки продрався уперед і вийшов на повітря до окопів.

Тут перед очима козака розіслалося вогненне море. У передмісті палали сотні стогів сіна, скирти соломи, клуні, кошари, будинки й навіть церкви. Од великого полум'я схопився вихор і, піднімаючи цілі снопи запаленої соломи та оберемки сіна, крутив їх у повітрі і розкидав разом з безліччю іскор на інші будинки.

Долітали ті вогняні факели й сюди, до монастиря єзуїтів, і вони-то й викликали переляк між ченцями.

Мешканці передмістя, міщане, рятуючись од вогню, бігли У Львів так само, як і голуби, що, покинувши свої захоплені вогнем кубла під стріхами, кружляли, осяяні полум'ям, по повітрі над Львовом. Гомін та

галасування людей, разом з виттям собак, доповнювали гармидер, і хто був свідком тих подій, не забув уже їх за все своє життя.

Оглядівшись навкруг себе. Чорнота ніде не знайшов Лейби і, гадаючи, що той не мав сили видратись з суточок проти течії людей, пішов сам, і не на місток, а на знайому вже стежку через рівчак, і попрямував до козацького табору.

Через пожежу у передмісті і турботу Хмельницький не спав, і Чорнота, прибувши до нього, мало не до світу розказував йому про все, що бачив і що чув у Львові.

Почувши про те, як ксьондзи й єзуїти мордують у Львові українців і як вигубляють їх, Хмельницький дуже обурився і, стиснувши свої рясні брови докупи, грізно скрикнув:

— Не подарую цього ляхам! Як впустю у місто Перебийноса, так тоді у лядській крові козаки по Львову човнами будуть їздити!

Проте цей вибух гетьманського гніву й почуття помсти продержався у серці його недовго і на прохання Чорноти дозволити йому штурмувати завтра Львів гетьман знову-таки не дав згоди:

— Не бажано мені нічого такого робити, що б навіки розірвало наше єднання з Річчю Посполитою. Жили ми з нею кільки віків, боронячись купно од невірних бусурманів, і, на мою думку, годиться нам жити спільно з поляками й надалі. Покарав я панів та гетьманів польських за їхні кривди, збив їхню пиху, та на тому й скінчити треба. Проти короля я не піду і руйнувати таке славне місто, як Львів, не буду. Аби тільки зрозуміли ляхи, що з нами годиться їм поводитись як з рівними, а не як з бидлом.

— Нічого того, про що ти думаєш, вони не зрозуміють... — одповів Чорнота. — А те, що ти лишиш єзуїтів та кармелітів без кари, вони

зрозуміють як твою несилу і гірше не згодяться зректися панування на Україні. Дозволь мені хоч той монастир зруйнувати, де мене хотіли мордувати.

— Ну, нехай буде по-твоєму... — сказав Хмельницький після невеликої мовчанки. — Помстися за себе й за наших замордованих людей. Зруйнуй монастир. Та тільки гляди — у місто не вдирайся, бо не будеш тоді мені приятелем.

Чорнота хоч і неохоче, а мусив задовольнитись тим, що дозволяв гетьман.

XVII

На другий день ранком Чорнота з двома повками козаків наблизивсь до єзуїтського монастиря. Дим від пожежі передмістів застилав ще всі околиці, і військовий обозний зміг підкотити гармати непомітно для поляків, мало не до самих мурів. Знизу Чорноті добре було видно башти й шпилі львівських костьолів, полякам же зверху, за димом, зовсім не видно було козаків. По стінах та біля монастирської хвіртки товпилися ченці й жовніри, не сподіваючись нападу.

По гаслові Чорноти враз випалили десять козацьких гармат, і з шпилів костьолів полетіли черепиця й дошки, а з мурів посипалася цегла. Ще дужче, ніж уночі, заметушилися чернеці єзуїти. Похапцем замкнули вони хвіртку й підперли її зсередини колодами, а на мури почали вибігати пушкарі, щоб направляти гармати на козаків. Та було вже запізно: гармашів козаки вбивали з рушниць, а ядрами з своїх гармат на тріски побили хвіртку й колоди та, перебігши через рівчак, вдерлися у ті самі суточки, що по них Лейба проводив Чорноту.

Найняті за гроші, польські жовніри зразу порозбігалися і утекли з монастирського двору у місто; українці приєдналися до козаків, ченці ж хоч і змагалися, та недовго, і, побачивши, що пшеор, захопивши

шухлядку з золотом, подався за браму, у Львів, почали тікати слідом за ним.

Через кілька хвилин козаки вже хазяїнували у монастирі і одмикали всі келії, церкви, каплички й льохи. У одному з льохів Чорнота наткнувся і на Бурлюка, що про нього чув розмову двох перекупок у Львові. Він з чотирма товаришами сидів прикутий ланцюгом до стіни і сподівався собі сьогодня смертної кари. Як самому Христу, зраділи в'язні козакам і, плачучи з радості, розказували, що забрано їх сюди було за те, що вони кували зброю для повстанців.

По намові Бурлюка Чорнота пішов з козаками на другий монастирський двір і там знайшов набитий трупом колодязь, засипаний зверху землею, а поруч ще не скінчений другий глибокий колодязь... Таким чином оповідання, що їх Чорнота чув на базарі й від Лейби, справдилися.

— Кари ляхам!.. Смерть всім єретичним синам! — почали гукати козаки, запалившись помстою.

Але карати не було кого. По різних кутках монастиря лежало всього кільканадцять трупів ченців, що не вспіли утекти, останні ж були вже за брамою, переходити за котру козакам заборонив гетьман.

Лишивши у монастирі полковника Бурлая з гадячанами, Чорнота порадив йому витягти гармати на дзвіниці костьола і палити звідтіля на місто, а щоб не пошкодити своїм, українцям, направляти гармати головним чином на найбільші будинки заможних польських панів.

Сам Чорнота покинув монастир і, взявши з собою сотника Крицю з його сотнею козаків, поїхав шляхом понавколо Львова, щоб обдивитись, як можна обложити місто з півночі так, щоб перетяти всі шляхи до Львова і примусити поляків, як того хотів гетьман, одкупитись од козаків грішми.

Не до мислі було Чорноті те бажання гетьмана. З того, що він бачив у католицькому монастирі, йому довелося ще більше упевнитись у своїй думці, що провалля між поляками й українцями все глибшає й ширшає і неможливо вже не то що засипати те провалля, а навіть містка через нього перекинути. На думку козацького полковника, кінець боротьби з поляками і воля України могли статись тільки після повного знеможення Польщі, а для того, на його думку, гетьманові треба було, не гаючись, користуватись своєю перемогою і якнайскоріше добивати підбитого ворога, поки не вдасться, добувши Варшаву, наступити йому на горло.

Міркуючи так, Чорнота болів серцем, передбачаючи, що через вагання гетьмана Україні доведеться ще багато пролити крові своїх синів, а може, й знову бути у польському ярмі.

Серед полковників козацького війська однодумцями Чорноти були Богун, Нечай та Джеджалій, і з ними тільки він і поділяв свої невеселі думки.

Вже цілу годину їхав Чорнота у задумі, обдивляючись на яри та горби, розкидані могутньою рукою природи понавколо Львова. По тих ярах та байраках треба було завтра порозстановлювати залоги, і тепер військовий обозний обдивлявся, як зручніше те зробити. Так наблизився він до Лисої гори, що високо піднімалася на півночі од Львова. На тій горі стояв дуже давній замок галицьких князів з польською залогою.

Чорнота й Криця, їдучи повагом, любували на високий замок з його, здавалося, недосяжними баштами, коли несподівано з вікон башт пішов сивенький димок і по долині розійшлася луна од вибухів рушниць і од гомону й ґвалту людей.

Що робилося у замку, зрозуміти було нетрудно, бо понавколо нього можна було помітити цілі натовпи людей. Очевидячки, козаки добували замок, хоч, як Чорнота знав, наказу на те гетьмана не було.

Полковник прискорив свого коня, але поки він наблизивсь до замку, на башті його вже піднялася біла хустка і постріли з вікон припинилися. Знать було, що поляки складали зброю, бо всі натовпи, що були навкруг замку, тепер посунули у двір.

Вбігши слідом за натовпами під замкову браму, Чорнота побачив, що замок добули не козаки, а галицькі повстанці, що не мали у руках ніякої зброї, опріч київ. Піднявшись після приходу під Львів козаків з України, вони скінчили вже розправу з своїми панами по їх оселях і, слідкуючи за втікачами, доступилися до північного Львівського замку.

Трупи галицьких "кияшників", що валялися понавколо замку, свідчили, що селяне не шкоділи свого життя, добуваючи ворогів.

Коли кінь Чорноти вбіг у двір, козацький обозний, не вважаючи на те, що був загартований у бойовищах, вжахнувся: посеред двору кільки сот поляків, покидавши зброю, здіймали руки до неба, благаючи у селян милосердя, кияшники ж, не звертаючи уваги на їхні благання, розбивали їм голови важкими грабовими кийками.

Дехто з поляків, рятуючись од київ, бігав по двору або ховався під вози й за інші заслони, та це не помагало: їх витягали звідтіля, і скоро голови нещасних під ударами страшних київ хряскали й кололися, мов горіхи. Кров і мозок розліталися в усі боки, обкропляючи й людей, і будинки, й землю.

— Ганьба на вас! — гукнув Чорнота до кияшників. — Стійте! Вороги ж склали зброю й віддалися на ваше милосердя... Нащо ж ви вбиваєте неузброєних!

— Знаємо вже ми їх добре, наших гнобителів! — гукали у одповідь галицькі опришки. — Тепер вони навколюшках, а як ви підете од нас в Україну, то вони знову візьмуться нас катувати ще гірше, ніж до цього. Від ляха зрятуєшся тільки тоді, як уб'єш його!

— Наказую вам владою й словом гетьмана: спиніться! — гукнув Чорнота і звелів Криці заступити поляків своїми козаками.

Деяк козакам пощастило оборонити поляків, та тільки не скалічених між ними було вже небагато. Всіх бранців козацький обозний звелів пов'язати і під вартою вирядив до козацького табору, сам же з Крицею поїхав далі шляхом до Краківського передмістя, лишивши опришків незадоволеними.

Коли вони од'їхали од північного замку гонів з п'ять і піднялися на бугор, Криця спинив Чорноту за руку:

— Бачиш од Львова встає шляхом курява. Певно, хтось з ляхів тікає!

Курява справді хутко посувалася шляхом у бік козаків, далі ж почала зникати у байраці.

— Прямують на Варшавський шлях... Треба перепинити — може, якісь вельможні або вістники.

Козаки поїхали далі, напереріз Варшавському шляху, і теж почали з'їздити у байрак. Через невеликий час вони почули тупотіння коней і гуркіт колес. Чорнота спинив козаків, дожидаючи, поки втікачі наблизяться, і скоро з-за кущів вибігло три пари коней, запряжених у великий ридван з візниками на передку.

— Стійте! — гукнув Чорнота і, підскочивши разом з Крицею до передньої пари коней, спинив їх за віжки.

У ту мить з ридвана пролунав постріл, і поуз козаків з шипінням пролетіла куля, від балагули ж, що їхала позаду ридвана, почувся розпачливий ґвалт знайомого голосу Лейби.

— Ой, леле! Тепер уже прийшов нам край! Ой діточки ж мої любі! Ой, поріжуть же нас всіх гої!

Козаки миттю оточили ридван і балагулу, а декілька з них кинулося доганяти вершника, що їхав було поруч ридвана, та, побачивши козаків, кинувся тікати назад, до Львова.

Передавши коней козакові, Чорнота наблизився до ридвана: там сидів пан Януш з своєю дочкою. У руці старого шляхтича ще курився од пострілу пістоль.

— Знову він?! О прокляття! — скрикнув пан Януш, побачивши Чорноту.

Тепер треба знову вернутись до останньої ночі у Львові. Сказавши тому, кого всім серцем покохала, своє останнє "прощай", Галина хоч і пішла за пораненим паном Преславом, що через неї постраждав, але не мала сили поратись біля його рани, а увійшла у свою горницю і з риданням впала чолом на подушку, ховаючи обличчя од людей. Одцуравшись заради батька любого козака, дівчина зрозуміла, що хоч і перемогла своє серце, та не стала з того побідником, бо од сього дня життя їй буде не за життя, а за муку. Заставши дочку під той саме час, коли вона з риданням виливала свою розпуку, пан Януш з серцем смикнув її за руку.

Це моя дитина, родовита шляхтянка, так побивається за хлопом? — скрикнув він гнівно. — Ти примусиш мене до того, що я тебе зречуся!

Галина нічого не одповіла батькові, але його нечемність і погроза в подяку за її офіру, замість ласки, якої бажало й шукало її серце, вкинули у душу дівчини отруту і навіки одкололи її од батька.

Всю ту ніч у будинкові, де жив пан Януш, не спали. Спочатку був лікар і перев'язував пораненого; далі у місті почалася метушня з

приводу пожежі на передмістях, а врешті, вже світом, до пана Януша прибіг Лейба, раючи йому взяти за дві тисячі злотих ридван до Замостя і тікати з Львова.

— Я ледве добув для пана ридван, а для себе балагулу! — говорив Лейба. — Прокляті фірмани, як тільки почалася пожежа, удвічі підняли плату. Ой, тепер неможливо лишатися у Львові й на один день, бо, може, до тієї ночі козаки будуть у місті, і що тоді буде, про те страшно й згадати!

Пан Януш все-таки вагався, але після того, як Лейба повів його на башту й показав, що робиться на передмістях, він рішив їхати у Варшаву.

Зразу ж почалися збори, та тільки поки передав він пораненого пана Преслава до шпиталю, минуло півдня, і, виїхавши з Львова під вибухи козацьких гармат та серед великого замішання у місті, подорожні саме й потрапили на той час, коли Чорнота об'їздив околиці Львова.

Ми вже знаємо, що пан Януш зустрів козацького ватажка прокльонами. А що ж сталося з Галиною?

Зустрівшись очима з поглядом козака, вона палахнула рум'янцем і затулила собі вид руками... Їй соромно було дивитись у очі свого коханого, бо вона під час останнього побачення говорила йому нещиро — не те, що думала й почувала.

Чорнота неначе зрозумів це, бо з одного погляду на дівчину гнів його на неї і почуття помсти розвіялися, як дим, немов їх і не було ніколи, а душею козака знову опанувало саме чисте й ніжне кохання до неї. Він стояв у замішанні, переводячи очі то на повне гніву й прокляття лице старого шляхтича, то на ніжне обличчя своєї коханої, що визирало з-поміж її маленьких ручок.

— Я не влучив тебе, проклятий шайтан, з пістоля... — гукав пан Януш, вихоплюючи шаблю з піхов, — а проте, ти не візьмеш моєї дитини, поки я живий! Та й, помираючи, я вб'ю її своєю рукою, щоб ти, хлоп, не став її володарем!

— Сховай свою шаблю, вельможний пане! — сказав Чорнота спокійно і журливо. — Мені не треба такої дружини щоб мною гордувала; не візьму я твоєї дочки і у бранки! Кохаю я її, як душу, тому правда... та через те ж і не хочу користуватися своєю силою й владою. Вези свою дитину, куди віз, — я назвав би її своєю тільки тоді, коли б вона своєю волею прийшла до мене!

Шабля у руці старого шляхтича спустилася донизу:

— Проклинаю цей день... — сказав він, — коли мені доводиться знову приймати милосердя од цього козака!

У ту хвилину від балагули почулося репетування Лейби:

— Ой, слава Богу! Пустіть мене!.. Пустіть! — Жид вирвався з рук козаків і опинився біля ніг Чорноти. — Ой, яке щастя! Ой, леле!.. Тепер будуть живі й діти мої, й жінка, і Бог з неба почув моє моління і послав сюди вас, пане Чорнота!

Постать переляканого жида була така кумедна, що Чорнота не вдержався од сміху.

— Чого ти так зрадів, жиде, неначе побачив рідного батька? Чи не думаєш часом, що я дам тобі десять тисяч злотих за те, що продав мене єзуїтам?

— Не треба, ясновельможний пане! — скрикнув Лейба тремтячи. — Не треба грошей! Тільки душу зрятуй мою і моїх діточок! Нехай

пропадають ті мої двісті злотих, що я витратив, визволяючи пана... Далі Буг, що витратив!

— Ну, що з ним робити? — звернувся Чорнота до Криці. — Не поганити ж нам об нього свої руки!

— Та що робити! Жид він як жид — за гроші й у пригоді стане, за гроші й батька рідного продасть!

Чорнота витяг гаманця, одлічив купку грошей і подав Лейбі.

— На тобі, христопродавець, двісті злотих, їдь собі, куди їхав, та не попадайся мені удруге на очі!

Лейба з радісними очима підставив під гроші обидві свої брудні пригорщні, але тут йому впала у голову думка, що деякі козаки, побачивши у нього гроші, одлучаться од Чорноти, доженуть його на шляху, і тоді вже доведеться йому попрощатись не тільки з двома сотнями злотих, а й з тисячами дукатів, що у балагулі лежали у мішечках під спідницею його Рівки, а може, навіть попрощатись і з душею.

Лейба враз став смутний і, схиливши набік голову, проказав:

Спасибі вельможному панові полковнику за ласку до мене .. Та за таку добрість не хочу я його грошей! Нехай ці двісті злотих підуть козакам на горілку. Візьміть, пане Криця, ці гроші та розділіть на козаків.

З тим Лейба, тяжко зітхнувши, передав гроші Криці. Чорнота хотів було вже дати волю своїм бранцям, коли тут до байраку спустився натовп козаків, ведучи у поводах коня з блідим як крейда паном Струсем. Нещасний сподівався собі смерті і був ледве живий з переляку.

— А, та се мій знайомий! — сказав, сміючись, Чорнота. — Може, тепер, пане Струсю, ми з тобою станемо та поміряємся, чия шабля гостріша й довша?

— Змилуйся! — з благанням у очах сказав хорунжий. — От тобі моє шляхетне слово, що я назавжди зрікаюся панни Галини... Тільки пусти мене на волю!

— Зрікаєшся того, що не твоє, — засміявся Чорнота.

— Ну, це вже дурниці, — обізвався Криця, — щоб узброєного ворога пустити на волю! Сьогодня ми його пустимо, а завтра він проти нас воюватиме!

— Байдуже, товаришу! — перебив Крицю Чорнота. — Такі польські вояки, як пан Струсь, нам на користь, бо вчать гусарів, як тікати. До того ж я не хочу лишити панну Галину на всю далеку дорогу без беседника. Коли вже милувати, так милувати всіх. Поганяйте коней!

Чорнота махнув візникам, і ридван рушив. Панна Галина одняла руки од свого обличчя і глянула на Чорноту очами, повними сліз. Він зняв шапку й поклонився їй, гукнувши услід:

— Бувай щаслива та не згадуй лихом!

Галина простягла до візника руку, неначе хотіла звеліти спинити коней, далі піднялася на ноги й обернулася, щоб щось крикнути тому, кого кохала, але потягнена рукою батька впала на своє місце і почала битись у риданнях.

XVIII

Через день після виїзду пана Януша з Львова старшина сього міста, налякана з того, що козаки опанували верхнім замком і монастирем

єзуїтів, прислала до гетьмана посланців просити, щоб він зглянувся на бідування народу у Львові і одійшов од города.

Хмельницький пристав на те з умовою, що Львів сплатить двісті тисяч злотих окупу, і через кільки день, взявши ті гроші, зняв з Львова облогу, давши незадоволеним з того полковникам обіцянку йти прямо на Варшаву.

Проте у душі він важив похід на Варшаву непотрібним і навіть шкодливим, бо у такому разі за Польщу міг би заступитись німецький цесар і Україна опинилася б у скрутному становищі. До того ж, як ми вже знаємо, він мав ще надію жити з Польщею спільно, у згоді, і не хотів дужче дратувати поляків, та ще й у той час, коли вони саме обирали короля. Але й стати одверто проти бажання своїх підручних і війська він не зважувався, і щоб викрутитись з непевного становища, гаяв у поході багато часу, а дійшовши до Замостя, став біля нього табором неначе для того, щоб дати військові спочити.

Тільки через три дні, після того як Чорнота, Богун та Нечай напосіли на гетьмана, доводячи, що час уже що-небудь починати, він поїхав разом з усіма полковниками й військовою старшиною оглядати ворожий город.

Замостя, власність панів Замойських, було у ті часи наймічнішим городом у Польщі. Од нього до Варшави було не більше тижня походу, і тільки Замостя з його міцними мурами, великими гарматами та військом, зібраним паном Яремою Вишневецьким, заступало козакам шлях до столиці Річі Посполитої.

За півмилі од Замостя є висока гора; на ту гору й виїхав гетьман з товаришами, щоб оглянути всі околиці кріпості.

Тепер, після великих перемог над поляками, всі прибічники козацького гетьмана були вбраті пишно. На всіх полковниках були

саєтові, блакитні або жовті каптани, а поверх каптанів — кармазинові жупани з вильотами; підперезані всі були різноколіровими китайчатими поясами з злототканими кінцями; зброя ж у всіх була одвойована од поляків, найдорогша у світі, оброблена золотом та цяткована самоцвітами. Щодо коней, то вони були найкращі, яких колись бачили вільні степи понад Дніпром та Бугом, під гетьманом же басував буланий огир арабської крові, дарунок кримського хана.

Увесь пишний натовп козацької старшини стояв на шпилі гори, оглядаючи далекий город.

На південь од Замостя блискучою блакитною пеленою розлягалося велике озеро, а з півночі та з заходу можливо було наблизитись до Замостя, так зате з цього боку, од самого озера та аж до болот, простяглися високі мури з необоримими грізними баштами. До сих-то мурів і повернула вся козацька старшина, щоб подивитись на кріпость зблизька.

Що дужче вони наближалися до Замостя, то стіни його й башти все вищали і, врешті, встали у всій своїй грізній красі. Вони були сажнів з вісім заввишки, башти ж піднімалися ще сажнів на чотири над стінами. Верхи стін і башт були помережані зубцями, а поміж тими зубцями чорніли жерла великих гармат. Упродовж всієї стіни, ближче до її верху, випинався уперед над рівчак мурований пояс такого вигляду, наче товщезний обруч, щоб до стіни неможливо було приставляти драбин. Під мурами чорнів глибокий, повний води, рівчак, а мости, які були перекинуті через той рівчак, тепер були підняті і притягнені ланцюгами до брам.

— Бачили? — з посміхом звернувся Хмельницький до старшини. — Я казав, що у Замості нам меду не пити, хіба що вхопимо біля нього шилом патоки!

Полковники дивилися похмуро. Всі добре розуміли, що козацькими гарматами таких мурів не розіб'єш, рівчака нічим не закидаєш і драбин до стіни не притулиш.

— Та й немає нащо нам цю патоку куштувати!.. — обізвався ясноокий Богун.

— От я радий, Іване, що ти тієї ж думки, що й я! — сказав гетьман.

— А ти не дуже радій... — спокійно одповів Богун. — Ти гадаєш, що я веду до того, щоб не йти на Варшаву; я ж тієї думки, щоб лишити під Замостям тисяч двадцять козаків, а з останнім військом простувати на Варшаву.

— Правду говорить Богун! Це найрозумніше. Нема чого й вигубляти козаків під Замостям. Обложимо його... Нехай ляхи там пацюків їдять, а ми тим часом будемо у Варшаві солодкі меди та венгерське пити!

Але гетьман Богунової ради і слухати не хотів. На його думку, поділяти військо взагалі було небезпечно, лишати ж ворога позад себе було навіть нерозумно. Даремно Богун впевняв Хмельницького, що Вишневецького у Замості немає, а що кільканадцять тисяч війська, що там замкнулося, то все втікачі з-під Пиляви і ніколи не наважаться навіть носа висунути за браму; він уперся на своєму, що не покине ворога позад себе.

Після довгих суперечок слово взяв Чорнота:

— Як не хочеш, пане гетьмане, Замостя обминати, так треба його добувати!

— Не буду й добувати... — коверзував Хмельницький, — бо це було б божевіллям!

— А як не хочеш ані обминати Замостя, ані добувати його, — говорив Чорнота зовсім спокійно, — то не треба тобі й гетьманувати!

— Як-то? — спалахнувши, спитав Хмельницький.

— А так, що скинемо тебе з гетьманства і одберемо булаву, а доручимо її такому, що буде краще дбати про потреби рідного краю!

Хмельницький, почувши, що говорив Чорнота, зразу аж зблід на виду, далі ж ввесь налився на обличчі кров'ю.

— Коли б хто інший, — промовив він, — а не ти, Йване, отаке мені сказав, я розтрощив би йому голову булавою! Який же божевільний візьметься добути Замостя!

— Я візьмуся! — одповів Чорнота. Саме у ту мить з башти кріпості пролунав вибух гармати, і над головами козацької старшини прогуділо ядро.

— Іди на Замостя проти моєї волі, коли маєш таку охоту! — голосно, щоб усі чули, проказав гетьман. — Я тобі не забороняю; тільки сам будеш і одвіт за те давати!

Тут з мурів Замостя почувся другий вибух гармати, і ядро, вдарившись об землю недалеко козацької старшини, вкрило всіх курявою.

Хмельницький повернув коня од Замостя, і вся козацька старшина поїхала до свого табору.

З другого дня Чорнота почав облогу Замостя. Біля цього города, як і біля Львова, були передмістя. У ті передмістя Чорнота й постановив кільки козацьких повків і з ними почав обкопувати город з східного боку рівчаками і обсипати валами, щоб на тих валах поставити гармати.

Разом з тим він почав одводити од Замостя річку, щоб лишити місто без води і, висушивши кріпостні рівчаки, зробити її легше приступною.

Робота була забарна й важка, — земля вже промерзла, і козаки, копаючи, і мучилися, й ремствували і на гетьмана, й на Чорноту.

Через морози гетьманський табір був не у полі, а у селі Лабунях, біля лісу, за півмилі од Замостя. У одній з хат того села жив і Чорнота, і щовечора він повертався сюди втомлений, холодний і невеселий. Єдиним його товаришем і бесідником у ті довгі осінні вечірні часи була Христина. Від самої Пиляви вона їхала за козацьким військом у обозі, у ті ж дні, коли військо спинялося, Христина приходила до намету або до хати Чорноти, слуговала йому й розважала, як уміла. Вона знала про те, що козацький полковник закоханий у її вихованку Галину, і згадки про молоду панночку були найбільше улюбленою розмовою її з Чорнотою.

Коли за часів облоги Львова Христина почула од полковника, що він бачив Галиночку і які були з того наслідки, вона дуже тужила і шкоділа, що все сталося так несподівано, що вона не вспіла побачитись з своєю дитиною.

— Вона кохає тебе, пане полковнику! — говорила Христина. — Сердешна дівчина болiє серцем за тобою, та боїться батька. Батько ж її справді упертий і запеклий і з шляхетством своїм носиться, як з писаною торбою. Коли б я побачилась з нею, я умовила б її покинути батька.

— Не годиться умовляти, Христино! — одповідав Чорнота. — Нехай дівчина сама прислухається до свого серця і знаходе собі щастя.

Розмова про Галину велася між Христиною й Чорнотою під Замостям не один раз. Христині дуже хотілося довідатись, чи у Замості пан Януш, чи поїхав далі. Це питання не покидало жінки, бо жити так довго, відокремлюючись од своєї укоханої годованки тільки мурами кріпості, і не бачити її, було для Христини дуже тяжко.

Вона часто ходила побіля мурів Замостя з надією побачити свою панночку, і хоч цього й не траплялося, зате вона добре огляділа всі стежки до кріпості і одного вечора нагляділа, що селянок з молоком, маслом та овощем поляки щодня після заходу сонця впускали у кріпость, спускаючи для цього вузенький місток у далекому кутку кріпості, з боку болотів.

Чорнота, почувши про це од Христини, здивувався і хотів було постановити біля того місця залогу, та згодом передумав і звелів жінці нікому про те, що бачила, не говорити, маючи надію скористуватись з тих відомостів, коли буде потрібно.

З того дня він переодягався селянином, ходив вистежувати, якими шляхами приходять селянки, і упевнився, що через болота єсть ледве помітні стежки. Тоді у Чорноти виникла думка добути Замостя штурмом з боку болотів, бо по всьому знать було, що звідтіля поляки не сподівалися нападу і мури з того боку Замостя були найнижчі.

Тут саме сталася подія, що прискорила той штурм. Молоді козаки, що не бували у попередніх війнах з поляками й турками і звикли до таких легких перемог, які були на Пиляві й після неї, тепер занудилися своїм довгим і тяжким пробуванням під Замостям і разом з поспільством та кияшниками зібрали "чорну раду", себто раду без козацької старшини, і викликали на неї гетьмана.

— Доки ми тут будемо мерзнути? — почали гукати козаки Хмельницькому, коли той став серед кола. — Чому не добуваєш Замостя та не ведеш нас на Варшаву?

Гетьман почав умовляти козаків вгамуватись, доводячи їм, що добути Замостя без великих гармат неможливо, та натовпи молоді й слухати про те не хотіли.

— Що ж то за сором?.. Під Пилявою ми побили сто тисяч польського війська, а тут ти боїшся дванадцяти! Веди нас зараз на кріпость, а як ні, то складай булаву!

Хмельницькому довелося скоритися, і він, затаївши у серці образу, подякував поспільству за бажання пролити свою кров за славу рідної України і проголосив, що накаже військовому обозному упорядкувати все, що треба до штурму.

Рада скінчилася на тому, що гетьман звелів викотити натовпам кільки кухов горілки, і через невеликий час задоволене поспільство щиро вітало й з честю проводило свого гетьмана.

На другий день Чорнота почав похапцем закінчувати заходи до штурму. Він збудував з соснових колод височенну башту на колесах, щоб з її поміччю штурмувати город. Та башта була унизу така широка, що у ній містився цілий повк козаків, на версі ж вона вужчала, хоч все ж таки й на самому версі містила кільки сотень вояків і кілька гармат. Усередині башти малося три поверхи з невеликими віконцями для гармат та мушкетів, і по тих поверхах теж містилося по кільки сот козаків.

Така дивовижна башта звалася у козаків "гуляйгородиною", і Чорнота мав думку підкотити зроблену гуляй-городину до кріпості, розігнати пальбою з мурів польське військо і, перекинувши з неї міст на мури, вдертись таким чином у Замостя або хоч налякати ворогів і примусити їх зігнати все своє військо на східну сторону міста, а північну лишити без оборони.

Одночасно Чорнота наготовляв великі скирди в'язанок з лози та всякого хмизу, щоб тими в'язанками закидати рівчак з північної сторони города, на яку він і мав на мислі вдарити одночасно з нападом гуляйгородини на східну сторону.

Врешті були виготувані ще й драбини, щоб ними лізти на мури, та такі довжелезні, що кожну драбину мусили переносити аж п'ятдесят козаків, і тоді Чорнота умовився з Хмельницьким, що надвечір другого дня гетьман вирядить гуляйгородину і з нею кільки повків добувати східні мури Замостя, він же обійде лісом та болотами до північної сторони города і, діждавши у схованці, поки все польське військо збіжиться обороняти східну стіну, він закидає рівчак кріпості і по драбинах вдереться у город з півночі.

Таким чином поспіх штурму залежав виключно од того, щоб гуляйгородина притягла проти себе польське військо саме під той час, коли Чорнота з своїми повками наблизиться до північних мурів.

Не дуже-то спалося сю ніч Чорноті. Він розумів, що за нелегку взявся справу, проте, він мав певну надію, що та справа вийде на добре, аби тільки поляки не довідалися про те, що він обходе город з півночі.

Поганий сон снився цю ніч і Хмельницькому. Йому уявилося, що козацтво зібралося на чорну раду, понапивалося горілки і гукає йому, щоб він склав гетьманську булаву до столу, та ще й нахваляється побити його киями... Дуже прикро було те гетьманові, а найдужче образило його те, що погрожували йому не реєстрові козаки і не запорожці, а саме поспільство: білоштанники-косарі та кияшники-галичане, що й зброї до рук не вміли взяти, а не те щоб, як запорожці, битися з лицарським військом.

— Почекайте ж, бісові діти! — гукнув гетьман ранком, пригадавши свій сон. — Навчу я вас, як скидати мене з гетьманства! Годі вам пельку драти й галасувати на чорних радах! Хочете добувати Замостя, то йдіть і добувайте!

Під впливом почуття помсти звелів він половину черні загнати у гуляйгородину, а другу половину вирядити з Чорнотою.

Зробивши такий розпорядок, він до того ж прикликав полковника Головацького і звелів йому йти з своїм повком позаду гуляйгородини і не допускати нікого тікати з неї, хто ж тікатиме, того рубати шаблями.

XIX

Обходити Замостя з північної сторони Чорноті треба було далекими шляхами, і через те він пішов до повків, які йому призначив гетьман, з раннього ранку. Побачивши замість повків натовпи неузброєних селян. Чорнота ремствував на гетьмана і лаявся, а проте, відкладати справи вже не хотів, і, одібравши трохи зброї з певних козацьких повків, порозділяв натовпи на сотні та курені і рушив до лісу, покладаючись на обіцянку Хмельницького доглянути за штурмом з східного боку города.

Скоро після обідньої пори, коли Чорнота був ще милі за дві од Замостя, до нього досягли вибухи гармат. То по наказу гетьмана покотилася гуляйгородина і покотилася далеко раніше, ніж було потрібно.

Дивовижна башта покотилась, та тільки ладу у ній не було ніякого. Чорнота стяг на неї аж десять гармат, а Хмельницький не дав до тих гармат пушкарів; людей у гуляйгородині було як комашні, а стріляти не було чим, бо й рушниць було обмаль; дати розпорядок усередині гуляйгородини теж не було кому, бо старших не було призначено і ніхто не знав, що кому робити.

Як тільки гуляйгородина наблизилася до Замостя гонів за троє, з мурів його почали палити у неї з великих гармат. Спочатку ядра не влучали, але далі одно влучило і, перебивши посередині башти колоду надвоє, впало у натовп, покалічивши й повбивавши кільканадцять душ.

Тоді й на гуляйгородині люде кинулися до гармат і почали з них палити, та тільки що ж то була за пальба, коли посполиті не вміли до

ладу навіть набити гармату. Ядра з гуляйгородини або орали землю, або намагалися долетіти до неба.

Ще скільки польських ядер прошуміли поуз гуляйгородину, вона ж все помалу посувалася до мурів, повних польського війська, мов примара на невидимих колесах. Аж ось велике ядро влучило прямо на верх гуляйгородини, що був повний людей. Почувся галас, стогін та прокльони. Верхня підлога гуляйгородини залилася кров'ю розірваних на шматки людей, і та кров потекла у нижні поверхи.

— Терпіть, брати! — підняв голос до покалічених та наляканих товаришів невідомий підстаркуватий козак. — За святу віру та рідний край муку приймаєте! От постривайте, я сам направлю гармату... Я повчу їх, єретичних синів!

Спокійне слово досвідченої людини трохи вгамувало збентежених, і у кого були рушниці, ті почали палити з них на мури.

Згодом од Замостя почали вже долітати до гуляйгородини й кулі, і то, мов чмелі, гули понад вухами козаків, то, застогнавши, билися об соснові колоди, то, нарешті, влучали у живе козацьке тіло і хряпали по кістках.

Гармати по мурах щодалі все частіше викидали цілі снопи полум'я та великі руна сивого диму, лунаючи своїми вибухами по всіх околицях, мов грім з градової хмари. Незвичні до війни посполиті хрестилися й молилися, бо й зроду вони не то що не бачили такого пекла, а й не чули, щоб таке бувало на війні.

Що ближче підкочувалася гуляйгородина до мурів, то все частіше й дужче били в неї великі ядра. Чимало вже колод у ній було поперебивано, а по землі, де вона просунулася, лишалася вже кривава річка. Стогін та лемент піднімалися од гуляйгородини до самого неба, а проте, нікому з поспільства і в думку не впадало, щоб тікати з неї.

Докотилася, врешті, скривавлена башта мало не до самих мурів. Уже можливо з верху її розглядіти на мурах різноколірове вбрання та блискучу зброю поляків. Ось-ось можна буде докинути до ворогів навіть списом. Аж тут у вугол башти відразу вдарило три ядра і геть вирвали з вугла кільки колод. Затрусилася з того гуляйгородина, захиталася, почала хилитися набік і розсипатися, давлячи колодами тих, що були усередині. Жах обхопив всіх, хто був на гуляйгородині, а тут ще й підлога на вершку її розійшлася і крізь колоди почали провалюватися люде й гармати на голови тим, що були нанизу.

З галасом тоді кинувся натовп недобитків з своєї заклятої могили — гуляйгородини — на поле, але й там чекала їх недоля, бо з стін Замостя летіли їм навздогін польські кулі.

Полковник Головацький хотів було з своїми козаками завернути, по наказу гетьмана, втікачів назад, та, побачивши, що гуляйгородина розвалюється, не наважився виконати той наказ і пропустив втікачів до місця, безпечного од куль. На полі біля мурів Замостя лишилася тільки велика купа колод і трупів, облитих кров'ю українських борців за волю своєї батьківщини.

Недобре віщувало серце Чорноті, коли задовго до вечора пальба на сході припинилася, проте, не відаючи, що сталося, він робив своє і, діждавши вечора, посунувся з лісу на стежки поміж болотами до північної сторони Замостя.

Попереду у нього йшло кільки сот козаків з рушницями, слідом кільки тисяч неузброєних селян несли оберемки хмизу, щоб закидати тим хмизом рівчак, за ними дві з половиною тисячі селян несли півсотні довгих драбин, зроблених так, що на всякій драбині двоє козаків мали лізти поруч; позаду ж всіх йшли узброєні шаблями й списами козаки, що мали по драбинах штурмувати стіну.

Знаючи про височінь мурів та глибочінь рівчака, Чорнота розумів, що вдертись на стіну йому пощастить тільки при умові, якщо він підійде до мурів і закидає рівчак потай од польських вартових, і через те він сам йшов пішки попереду козаків, показуючи стежку до того мосту, через який пропускали у місто селянок.

Було вже зовсім темно, і доводилось добре придивлятися до стежки, щоб не потрапити у болото. Коли до мурів лишалося гонів з двоє, поперед нього виникла з темряви постать людини і з жахливим скриком кинулася бігти назад до города.

Догадуючись, що то був втікач з Замостя, несподівано застуканий їм на своєму шляху. Чорнота мав за потрібне піймати його, щоб втікач, добігши до хвіртки, не збентежив би всю кріпость. З такою метою він кинувся доганяти невідомого, але той, побачивши погоню, вихопив з-за пояса пістоль і випалив у Чорноту. Куля не влучила, бо втікач поспинався, але все ж таки той постріл накликав на козаків нещастя, бо вже через хвилину на мурах заворушилися вартові. На гіршу біду, з другої стежки Чорнота почув несамовитий скрик знакомого голосу рудого Лейби:

— Ой вай мір! Змилуйтеся!

Не вспів Чорнота гукнути до Лейби, щоб не рушився з місця, як той кинувся тікати до кріпості, сотник же Кухольчук, що вів на тій стежці перед козакам, щоб не дати Лейбі втекти і виказати про них полякам, випалив у нього з рушниці і вбив сердешного на місці, збивши у кріпості ще більший бешкет.

Козацький ватажок бачив, що доля йому не сприяє, та не такий вже він був, щоб легко скоритися зрадливій долі. Не маючи часу подивитись, що сталося з Лейбою, він кинувся вперед, щоб скоріше добігти до окопів, поки вороги не збіглися.

— Швидше, діти! Швидше до мурів! — закликав він за собою козаків. — Закидайте рівчак, поки вороги не опам'яталися!

Кільки тисяч селян підбігало сотнями до рівчака, і в'язанки хмизу цілими хмарами летіли униз, де замість води була сама тванюка.

Місток для піших людей поляки вспіли підняти зараз же після перших пострілів, тепер же, як тільки почали козаки закидати рівчак, з мурів почали стріляти спочатку тільки поодинокі вартові, але щодалі постріли частішали.

— Скоріше, скоріше, панове молодці, — підбадьорював селян Чорнота, ходячи понад рівчаками. — Жвавіше тягніть драбини!

В'язанки хмизу хутко летіли униз, і дно рівчака щохвилини піднімалося угору, та все-таки, щоб закидати рівчак, треба було немало часу. Врешті-таки у кількох місцях він був закиданий, і, як морська хвиля підкочується до берега, так козаки перебігли через рівчак і спинилися тільки біля мурів.

— Драбини сюди!.. Драбини!

От підтягли й драбини і почали їх піднімати. Довгі були ті драбини й важкі... Треба було довгих дрючків, щоб їх підважувати. Доводилося знову гаяти час, а проте у Замості давно вже всі піднялися на ноги.

Поки притулили козаки до стін драбини, на мури до гармат прибігли вже пушкарі, і перша ж гармата обсипала козаків залізними горіхами. Слідом прибіг з кількома хоругвами жовнірів комендант, і після деякої метушні з мурів почалася рясна пальба.

Великий гомін збився біля мурів: козаки вже лізли по драбинах, враз цілими десятками, але жовніри кидали з мурів заздалегідь наготовлені каміння й навіть колоди, збиваючи з драбин униз і калічачи враз по

кільки десятків козаків. Хрящали козацькі кістки, трощилися колодами голови, і на землю замість людей падали знівечені козацькі трупи.

Попід стінами пішов стогін сотень покалічених козаків, на мурах же голосно святкували перемогу.

Вже з півгодини лізли козаки на стіни, а ще ніхто не доліз до верху. Сум узяв козаків за серце. Попід драбинами вже лежали купи мертвих і скалічених, і всі побачили, що лізти на драбину все одно було, що йти на видиму смерть. Чорнота помітив, що козаки почали вагатися.

"Не вернуся звідсіля живим! — рішив він. — Не дам зрадливому гетьманові з себе глузувати!"

— Панове молодці! — гукнув він до козаків. — Брати мої рідні! Діти мої безталанні. Глузують з нас вороги наші на мурах!.. Святкують наше безголов'я! Не дамо ж сміятися з себе! Не втопчемо козацької слави у болото! Кому мила Україна та дорога козацька слава — гайда за мною!

З тим він вихопив з піхов шаблю, взяв її за поперек у зуби і кинувся на драбину.

— Куди ти, Чорнота? Схаменися! Пожалій свою долю молодецьку! — гукали до нього полковники. Але козаки знову палахнули одвагою.

— Не дамо, пани-брати, самому обозному загинути! — почали вони гукати. — Гляньте, як він дереться! Що за лицар завзятий... Аж любо глянути! Нумо, всі на драбини!

От знову драбини почорніли од натовпів козаків, а попереду всіх, вище всіх, стрибаючи з щабля на щабель, ліз Чорнота.

Не вспіли поляки ні колоди йому назустріч покотити, ні камня кинути, як він опинився вже біля самого верху і, вихопивши з рота свою

шаблю, вдарив нею по руках тому жовнірові, що силкувався зсунути його драбину набік. Ще одна щабля — і він на версі... Аж тут прямо проти нього вибухнула рушниця, і гостра біль пройшла йому крізь ногу...

Захитався козак; нога залилася кров'ю й однялася; все тіло його зомліло; у очах потьмарилося... і, впустивши з рук шаблю, впав Чорнота з верху драбини униз.

Охнули козаки, як один, підняли з купи трупу свого ватажка, поклали його непритомного на ноші і понесли геть од проклятого місця, де зазнали такої недолі.

Лишившись без ватажка, козаки припинили штурм і, зібравши тих з покалічених, хто був ще живий, сумними рядами пішли поміж болотами назад до свого табору.

XX

Христина знала, що пан Іван, як вона звала Чорноту, повів військо на штурм Замостя, і ввесь день і ніч у непокої його дожидала; побачивши ж біля півночі, що Чорноту, блідого як крейда, несуть на ношах, вона сплеснула руками й заголосила, гадаючи, що він мертвий. Кохання козацького полковника до її годованки Галини поріднило її з ним, і тепер стара жінка побивалася за ним, як за рідним.

Козаки, несучи Чорноту поночі, дуже невміло перев'язали йому рану. так що поки полковника донесли до хати, він мало не зійшов кров'ю. Христина, живучи у Пилявському замку, була не останньою знахаркою, бо ті сім років, що її годованка пробувала у монастирі, вона, живучи у добрих обставинах, допомагала людям у їхніх нещастях та хворобах. Вміла вона добре і рани перев'язувати, і зілля таке знаходити, щоб загоювало рану, бо у ті часи лікарі були тільки по великих городах, простим же людям доводилися самим діходити, як лікарювати і

допомагати один одному при лихій годині. Не маючи своєї сім'ї, Христина й привчилася до того діла.

Прочунявши з несподіваного горя й переляку, вона оббанила недужому рану і, оглядівши її, повеселішала, бо хоч ран було аж дві: одна менша, куди куля увійшла, а друга більша, кудою вона вийшла, зате маслак у нозі був цілий.

Коли Христина знову почала перев'язувати рану, Чорнота застогнав з болю і розплющив очі.

— Це ти, Христино... — сказав він стиха. — А мені здалося, що вона... Таке мені уявилося, Христино, неначе вона мені рану оббанює, і так мені любо стало, що й не боліло...

— Коли б же то, соколе мій! Мені те ще за більше б щастя було!

— Чогось я, Христино, ні руки, ні ноги не зведу. Невже ж смерть мені прийшла з такої дурниці?

— Не турбуйся, соколику, — живий будеш. Одужаєш та й знову конем гарцюватимеш!

— А вона тут, Христино...

— Хто вона? Галюся!.. Як ти те знаєш?

— Рудого Лейби голос я біля Замостя чув, а вони ж разом їхали зі Львова, то, певно, разом і у Замості спинилися. У ту хвилину до хати прибіг збентежений Криця.

— Що тобі, друже Йване?

— Та що мені? Хоч би й пропав, то байдуже... нема кому плакати... — одповів Чорнота. — Ти скажи краще, хто мене зрадив? Чому гуляйгородина після заходу сонця не громила Замостя?

— Бо її розбили ляхи з гармат ще до полудня. Там таке лихо сталося, що сумно й говорити... Що народу загинуло!..

— А де ж були наші гармати? Треба ж було бити з гармат на ляхів, щоб не дати їхнім гарматам розбивати гуляйгородину.

— Кому ж було бити з гармат, коли на полі гетьман їх зовсім не виставив, а у гуляйгородину не дав пушкарів.

Чорнота схвилювався і хотів підвестися на ліжку, але Христина спинила його, наказавши лежати спокійно.

— А скажи, які повки були у гуляйгородині? — знову спитав товариша Чорнота.

— Та які там повки?.. Подністрянська харамжа[4] та галицькі кияшники!

— Це зрада! — трохи не крикнув Чорнота. — Ось хто зрадив мене, й своє військо, і козацьку славу! Гетьман сам наумисне вигубляє своє військо! Доки ж ми будемо терпіти гетьмана-зрадника?

— Добре, товаришу, говориш! Добре! — почувся у сінях голос Хмельницького, і висока могутня його постать з'явилася на порозі. — Я й ліжко покинув та побіг мерщій до свого товариша-побратима, почувши, що його поранено, а він бач, як мене ганить!

— Не підходь до мене, зраднику! — проказав Чорнота з мукою на виду і одвернувся од Хмельницького.

Гетьман наблизився до ліжка пораненого ображений і похмурий, але, побачивши бліде й змарніле од муки обличчя свого улюбленого товариша, зразу засмутився, і на виду його відбився жаль і каяття. Деякий час Хмельницький стояв мовчки, голова ж його хилилася все нижче, і Криці навіть здалося, що з очей гетьмана скотилася сльозина.

— Прости, товаришу... — пригніченим голосом сказав гетьман після довгої мовчанки. — Чи я ж того хотів, чи на те сподівався? Чи не говорив же я тобі, що не хочу добувати Замостя? Нащо ж ти пішов проти моєї волі?

— Так це ти помстився? — обізвався Чорнота. — Добра ж у тебе помста: на мене розлютувавсь, а вигубив кільки тисяч неповинних людей!.. Та ще яких людей?.. Тих, що покинули і жінок, і дітей та віддали своє життя тобі до рук... Тих, що, як на Бога, покладали надію на тебе, сподіваючись, що ти виведеш їх з ярма на волю... Ти ж не помислив нічого ліпшого, як послати їх до різниць? Геть же від мене, Каїне! Не побратим ти мені... Як тільки одужаю, так тільки ти мене й бачив!

Хмельницький одійшов до столу і довго сидів біля нього, мовчки схиливши голову на руки. У хаті стояла важка тиша. Христина й Криця почували себе ніяково і не знали, з чого почати розмову.

Нарешті гетьман наче прочуняв і обізвався:

— Христино! Дай мені горілки. Тяжко мені від прокльону побратима! Нехай, може, хоч горілкою заллю своє горе, що не розуміють мене навіть найближчі мої приятелі.

Христина постановила на стіл сулійку з горілкою і дещо до закуски. Хмельницький налив дві чарки і звернувся до Криці:

— Випий хоч ти, пане сотнику, зо мною, коли господар лежить!

— Я, пане гетьмане, не звик пити серед ночі! — одповів Криця.

Хмельницький хитнув головою:

— Так... так... Добре! Це, мовляв, тільки ти, гетьмане, такий п'яниця, що серед ночі п'єш! Ну що ж? Вип'ю й сам, коли всі мене цураються...

— Та ні, пане гетьмане! — схопився щиросердий Криця. — Хіба ж я цураюся? Якщо вам самому сумно пити, так я вип'ю.

Він сів до столу насупроти гетьмана і випив разом з ним.

— Послати треба ранком у Львів по найкращого лікаря... — сказав Хмельницький Криці, трохи заспокоївшись.

— Не треба! — обізвалася, почувши те, Христина. — Я йому скоріше вигою рани, ніж лікар.

— Знахаруєш?..— глянувши на Христину суворо, спитав гетьман. — Ну гляди ж мені: як за три дні Йванові не полегшає, то погано тобі буде.

Хмельницький знову деякий час просидів мовчки замислений, далі ж налив собі чарку і, випивши її, сказав:

— От так, пане сотнику... Визволяв Україну од ляхів-гнобителів Наливайко, визволяли Лобода, Трясило, Жмайло, Павлюк, Остряниця... А чого досягли? Не зуміли вони свою неньку визволити, а тільки тяжчого ярма їй добули! А я от зумів! Я погромив поляків під Жовтими Водами, під Корсунем і під Пилявою... Та як ще погромив? Так, як споконвіку ніхто їх не громив.

— Козаки побили ляхів, а не ти! — обізвався Чорнота. — Козаки та посполиті життя своє віддавали, а ти тільки дивився!

— Так-так, братику... козаки! — спокійно повів Хмельницький далі. — Хіба я ганю козаків? Та тільки вони й тоді не шкоділи свого життя, як ходили з Павлюком, Гунею та Остряницею... А отже, не подужали поляків. А зо мною подужали. От ти й міркуй, у чому тут річ... А тепер от, коли Богдан побив ляхів і вискріб їх геть з України, як гній з пораненого тіла... тепер всі стали розумніші за нього. Тепер уже годі слухати Богдана!.. Тепер уже й іншого гетьмана можна обрати!.. Тепер уже Богдан зрадником став!..

— Не потурай ляхам! — обізвався Чорнота. — Не вигубляй козаків — не будемо зрадником звати! За що ти вигубив неузброєних людей у гуляйгородині?

Гетьман підняв голову і, метнувши грізно очима, вдарив долонею по столі.

— Щоб корились своєму гетьманові, а не ґвалтували на чорних радах! Коли гетьман зумів перемогти польське військо, так він зуміє й вдержати ту волю, що здобув Україні! Ваша думка така, що треба розвалити Польщу дощенту, моя ж така, щоб жити з нею у вільній спілці, бо як розвалимо Польщу, то зараз порозтягають її сусіди. Розтягаючи ж її, порозтягають і нас, що стоїмо на шляху!

— Між козаками й ляхами вже не може бути згоди! — обізвався Чорнота.

— Буде те, що Бог дасть... А треба дбати про те, щоб така згода була можлива. От тепер поляки обирають нового короля. Я написав до сейму, щоб обрали Яна-Казиміра, бо я вже з ним змовився: Україна при ньому буде вільним князівством у рівноправній спілці з Польщею. Якщо ж пани мене не послухають та оберуть королем когось іншого, так тоді я піду на Варшаву, настановлю королем, кого сам забажаю, і примушу панів робити те, чого я хочу!

— Ох, ох, ох! — простогнав Чорнота. — Мало ще навчив тебе Чаплинський польського братерства, як засік на смерть твого сина та одібрав дружину!

На обличчі гетьмана відбилися болючі згадки, і він схопився з-за столу.

— Не нагадуй мені про те, що рве мою душу! — Він трохи походив по хаті і сказав спокійніше: — Того, що було, вже не повинно бути. Тепер пани повинні схаменутися і поводитись з нами по товариству.

— Ох, тяжке буде у тебе похмілля після лядського меду... — не вгавався Чорнота. — Та шкода, що те похмілля буде не тобі самому, а через тебе й усій Україні!

Хмельницький наблизився до недужого.

— Ну годі, Йване, сперечатись! — сказав він щиро. — Прости мене та спи спокійно.

— А я завтра знайду такого зілля, — обізвалася Христина, — що недужому зразу полегшає.

Надворі вже благословлялося на світ. Гетьман пішов з хати, Крицю ж Христина попросила лишитись біля недужого, бо сама лагодилася йти по зілля.

Через годину стара жінка ходила вже по пролісках, вишукуючи зілля, у голові ж у неї стояла все одна думка: "Він мучиться й горить, мов у огні; серце його прагне милування від руки тієї, кого покохало; вона ж, що теж його кохає, — тут, за півмилі, і не знає того, не відає..."

Щиросердна жінка знайшла зілля для рани козака, надумала й того, як добути ліків для його серця. Весела повернулася вона до хати і,

упорядкувавши все біля недужого, пішла по сусідах добувати дівоче українське вбрання. Шукати його було недовго, і у обід Христина повернулася до хворого; надвечір же, нагодувавши обох козаків, попросила Крицю переночувати біля Чорноти, а сама, заховавши дівоче вбрання у кошик і заклавши його зверху буряками, пішла на вулицю.

Стара жінка надумала скористуватись з того, що знала, як поляки пускали селянок у Замостя на базар, і пішла на ті саме стежки, що ними напередодні ходив Чорнота з козаками.

Біля мурів кріпості вона застала, що поляки копали ями й ховали повбиваних козаків. Біля мосту стояв вартовий; проте він не спитав Христини, а, глянувши на її буряки, сказав:

— Щастя твоє, що не приходила вчора, а то чи була б і жива — невідомо.

Через хвилину Христина була вже за хвірткою у Замості і пішла вулицями, розпитуючи про пана Януша.

XXI

Пан Януш, прибувши з Львова до Замостя разом з Лейбою, не міг їхати далі через хворобу Галини. Після останньої зустрічі з Чорнотою, коли козак знову мав дівчину у своїй владі і не схотів взяти, а пустив їхати з батьком, Галина почала ще дужче шанувати козака, але разом з тим засумувала і почувала себе ображеною.

Дівчині здавалося, що коли б козацький полковник справді палко кохав її, то він не зрікся б її так спокійно, а взяв би до себе бранкою. Вона не мала сили зректися батька своєю волею, але у таємних куточках її серця жеврілося бажання, щоб Чорнота взяв її мимо її волі і тим заспокоїв її сумління.

Розчарування й зневір'я у коханні козака так вплинуло на дівчину, що вона навіть захворіла з нудьги. Пролежавши три тижні, вона, й одужавши, лишилася похмурою й нервовою і, нудьгуючи, цілі дні лежала на ліжку. З батьком вона щодалі ставала більше непривітна й неввічлива, що ж до пана Струся, так того, після випадку під Львовом, вона не хотіла й на очі свої пускати.

Дні облоги козаками Замостя тяглися довго й сумно. У місті хоч і було досить харчів, так не вистачало доброї води, виїхати ж з кріпості було неможливо, бо всі шляхи заступили козаки; через північну ж сторону, поміж болотами, можливо було пройти тільки пішки.

Проте пан Януш неодмінно хотів покинути Замостя, щоб у Варшаві розважити Галину і вибити з її голови, як він говорив, дурниці. За порадою у цій справі він звернувся до Лейби, і той взявся за тисячу злотих дійти поміж болотами до найближчого села і, придбавши там верхових коней, повернутись до кріпості за паном Янушем та його дочкою.

Доля судила так, що ця мандрівка Лейби була останньою, — він, вбитий козаком з рушниці, впав у густому чагарнику і лишився навіть непохований.

Коли Христина увійшла у будинок, де жив пан Януш, він і Галина сиділи у їдальні, збираючись скоро йти по своїх світлицях на ніч. Побачивши свою мамку, Галина скрикнула і кинулася їй на шию. Здивувався їй і старий шляхтич і теж зрадів, діставши надію на те, що Христина розважить дочку і та легше забуде козака.

Після довгого привітання стару жінку посадовили і почали розпитувати, як вона їх знайшла.

Христина вигадала, що од Пиляви вона йшла пішки, слідом за польським військом, що була і у Львові та тільки після того, як козаки

зняли облогу, а не знайшовши там пана Януша, придибала до Замостя. По околицях вона довідалася, яким способом люде ходять до кріпості, та й сама так прибула до них.

— А того харциза коли ти уостаннє бачила? — спитав пан Януш.

— Якого, пане?

— Козацького полковника Чорноту, що насмів важити на родовиту шляхтянку, мою дитину!

— Не бачила від самої Пиляви! — збрехала Христина. Слова батька обурили Галину.

— Скільки вже разів, тату, — сказала вона, — я просила вас не ображати при мені Чорноту! Він певний лицар, а не харциз. Ви умисне мене дратуєте... Хочете запровадити на той світ!

Вона підвелася обурена й гнівна і, взявши Христину за руку, повела її до своєї світлиці. Там дівчина скоро заспокоїлась і, посадовивши Христину поруч себе, почала горнутись до неї, як до матері.

— Занудьгувалася я, Христе! — говорила вона. — Виболіла душею. Батько став мені чужий, залицяльників же, що він до мене підмовляє, я ненавидю!..

— Бідна моя дитино! — говорила стара жінка, голублячи свою укохану годованку. — А він же тут... недалеко... Той, хто тебе так кохає, лежить тепер тяжкопоранений... та ще чи й буде живий!

— Ой нене! — скрикнула Галина, притуливши руку до серця, що гулко заколотилося у її грудях. — Він поранений! Він приймає муку!.. Чому ж ти не йдеш ходити біля нього?

— Я біля нього від самої Пиляви. Твоєму батькові я говорила неправдиво. Тепер же я покинула пана Йвана тільки для того, щоб привести йому тебе!

— Як мене?.. Привести до нього? — з хвилюванням спитала Галина.

— Покинь, голубонько, їх, отих чужих тобі людей! Іди до того, хто кохає тебе, хто плаче й сумує за тобою.

— Щоб я пішла до нього сама? Я — дівчина й шляхтянка? Та, може, він мене й не хоче!

— Не хоче?! Та він кохає тебе більше за власну душу! Він щоночі увісні кличе тебе, милує й пестує. Моя ласка йому не мила. Він плаче за тобою і хоче твоєї ласки... і ще ту ніч, як тільки унесли його у хату пораненого, він зараз же звернувся до мене з сльозами на очах: "Ох, — каже, — Христино, як хочеться мені побачити Галюсю!"

Дівчина схопилася й заметушилася по кімнаті:

— Він мучиться... Він кличе мене!.. Я піду, Христино! Я зараз же піду з тобою!

Вона кинулася виймати з шухлядок деякі свої речі і полізла у шафу за одежею, але Христина спинила її, сказавши, що вона повинна все покинути, за винятком хіба найдрібніших речей, і показала їй українську одежу сільської дівчини.

— От я принесла тобі вбрання!

Галина почала цілувати ту одежу, що їй подала мамка.

— Серед людей у такій одежі я зростала, нехай же вона буде рідною мені одежею довіку!

Дівчина радо хвилювалася, і Христина ледве примусила її сидіти мовчки й тихо, поки засне батько.

Тільки після третіх півнів Галина, переодягнена селянкою, вийшла разом з Христиною за хвіртку кріпості і, перебігши через місток, опинилася у вогкому повітрі болотів, на вузенькій стежці, поміж гущавиною очерету, осоки та червоної лози.

На сході небо вже побіліло і почало вкриватися рум'янцем нового дня. Все, що спало у цю осінню ніч поміж чагарниками, — птахи й комахи почали перекликатися й прокидатися до нового життя.

Єднаючись душею з усім, що було навколо, Галина почула у собі невідому їй до того жвавість та завзяття, її млявість та недуга одлинули геть, і дівчині здалося, що вона досі спала, а тільки тепер прокидається до нового життя.

— Як тут любо, поміж очеретами! — скрикнула Галина. — Тут ніхто нас не побачить... Ніхто не буде повчати, як нам жити!

Вона кинулася цілувати Христину.

— Спасибі тобі, мамо, що ти визволила мене з неволі і привела сюди, під вільне небо. Батько не дозволяв мені звати тебе матір'ю, тепер же я буду звати так довіку.

— Дитино моя... — заплакала стара жінка. — Ти й єсть моя доня, бо я вигодувала тебе своїм молоком і передала тобі з тим молоком своєї крові. Хоч батьки твої й поляки, та кров у тобі українська.

Христина й Галя обидві плакали, милуючи одна одну, і, щасливі, взявшись за руки, пішли далі.

Через який час, коли сонце вже піднялося на сніданок, вони наблизилися до Лабунівки.

Дійшовши до своєї хати, Христина потихеньку одчинила двері, провела Галину через сіни до своєї комори, сама ж увійшла до недужого.

Чорнота тільки недавно після ночі прокинувся, і Криця давав йому вмиватись.

Христина наблизилася до Чорноти і, глянувши на нього, зраділа: він добре спав ніч і дивився далеко бадьоріше, ніж учора.

— Як пан себе почуває? — спитала вона.

Чорнота глянув на жінку вдячними веселими очима.

— Спасибі тобі, Христино!.. Як приклала ти вчора до ран свого зілля — зразу мені полегшало. Не так стало пекти.

Христина розв'язала йому рани, оббанила їх і, приклавши зілля вдруге, перев'язала їх наново.

— Де ж це ти, Христино, всю ніч ходила? — спитав Чорнота жартливо.— Чи не женихалася часом з козаками?

— Шукала тобі, пане, радості! — одповіла вона весело. Чорнота не вгадав, до чого йде річ, і спитав знову жартливо:

— Ну й що ж? Знайшла?

— Знайшла!

— А де ж вона, та радість?

— Там... у мене у коморі сидить!

— Що це ти, Христино, сьогодні така жартлива стала? — спитав Чорнота. — Певно, радієш, що мені полегшало? Спасибі тобі за твою щирість.

— Одно справді через те, що тобі полегшало, а друге таки з тої радості, що у мене у коморі сидить, — одповіла Христя, знову-таки сміючись.

— О, це вже ти, Христино, мене зацікавила. Тягни-бо тую радість скоріше сюди!

— Притягла б, так вона у мене соромлива. Буде соромитися пана Криці! Пане Криця, я покажу й тобі ту радість, тільки трохи згодом, а тепер вийди, будь ласка, на який час з хати.

— Та мені й без того давно пора до своєї сотні! — одповів Криця. — Я тільки й чекав, поки ти прийдеш. Бувай здоров, Іване, до вечора, а увечері побачимось!

Криця з Христиною вийшли, і Чорнота лишився сам, з цікавістю сподіваючись дізнатись, що то Христина вигадала і чим вона хоче його розважити. Аж бачить: іде з сіней Христина і веде за руку хорошу, як ясний світ, дівчину... А дівчина та спустила очі додолу і ховає їх од козака за рясними віями... Аж ось глянула!..

— Боже милий!.. — скрикнув Чорнота. — Це ти, Галочко, моя кохана!..

Галина припала до його ліжка, поклала йому на чоло свою руку і поцілувала в уста.

— Сердешний мій... тобі болить!..

— О ні, моє щастя! Ніщо мені не болить. Нехай мене ще двічі прострелять кулями, аби тільки ти була біля мене!

— Ти сказав тоді, біля Львова, — почала говорити Галина, — що візьмеш мене тільки тоді, коли я прийду до тебе сама, своєю волею... От я й прийшла! Я покинула батька і потай утекла до тебе. Говори ж: чи любиш мене, чи, може...

— Чи треба ж ще це говорити, моя сизокрила голубонька! — перебив її річ Чорнота. — Чи ти ж не бачиш сього по моїх очах? Присягаюся, що кохатиму тебе довіку!

— Вірю тобі, соколе мій, бо люблю тебе і лишаюся біля тебе на все життя!..

XXII

Ще більше місяця після поранення Чорноти Хмельницький з козацьким військом стояв під Замостям, чекаючи, на чому скінчиться обрання короля, і врешті-таки діждав: на сеймі було обрато Яна-Казиміра, і той зразу ж прислав до гетьмана посланця з дуже ласкавим листом, просячи його одвести військо на Україну і обіцяючи прислати туди комісарів, щоб скласти умову про згоду.

Тим часом становище Замостя щодалі гіршало... Невдача козаків з штурмуванням кріпості не поліпшила становища поляків, бо у них не вистачало води і сила все-таки була на боці козаків. Діставши королівського листа, Хмельницький згодився взяти в Замостя окуп і зразу почав виряжати козаків на Україну та лагодитись їхати до Києва.

Чорнота вилежав на ліжку шість тижнів, і ці тижні були найщасливішими у його житті. Галина, ставши тепер веселою й жвавою, щодня була біля нього, вгадувала його бажання, розважала оповіданнями про своє життя й читала йому книжки, здебільшого польські.

Польську мову Чорнота знав так само добре, як і українську; Галина ж знала українську мову так само добре, як і польську; проте у них зразу так повелося, що поміж себе вони завжди розмовляли по-українському, і тільки читання книжок примушувало їх братись іноді до польської мови.

Хмельницький дуже радів з того, що Чорнота хотів одружитись з полькою, і, поки той лежав хворий, він часто навідувавсь до його хати і, жартуючи, вихваляв красу й виховання нареченої свого товариша.

— Чоловік та жінка, — говорив він, — то найліпша спілка. Отже, ти, брате, дорікав мені за те, що я маю надію на спілку з поляками, а сам стаєш до спілки з полькою!

— Моя наречена не зразок тобі... — одповідав Чорнота, милуючи Галину. — У неї кров українки, та й душа щиро українська!

— Я вже не полька... — прилучилася до розмови й Галина. — Я буду дружиною козацького полковника і хочу, щоб мене любили всі козаки, а сього, я знаю, ніколи не буде, якщо я лишуся католичкою. Я перейду до вашої віри.

— Я не вимагаю сього, голубко!.. — взявши Галину за руку, сказав Чорнота. — Хоч і не потаю: я був би радий, коли б ми сповідалися у одного попа!

Час минав, і козацький полковник видужував, так що коли прийшов час рушати з військом у похід. Чорнота міг би вже сісти на коня, та

тільки Хмельницький того не дозволив і прислав йому великі санки з четвериком коней.

Одного морозного ранку, у перші дні 1649 року, у славному місті Києві задзвонили в усі дзвони, а з усіх церквів вийшли попи з корогвами і пішли до стародавнього престолу, святої Софії. Народ запорошив всі київські вулиці і біг хто слідом за корогвами, хто до Золотої брами київського князя Ярослава, а хто і за місто, на Львівський шлях, назустріч козацькому війську і гетьману, визволителю України, Богдану Хмельницькому, що, скінчивши славну війну, наближався до Києва.

Скоро від Подолу, з Братської академії, довгими рядами потяглися до Золотої брами бурсаки-спудеї з ректором на чолі. Всі кияне покидали свої будинки й у радісному, підвищеному настрої вибігли на вулиці. Навіть базари спустошилися, і крамарі та перекупки, поховавши крам та позамикавши крамниці, теж прилучилися до натовпів людей, щоб хоч одним оком глянути на славного гетьмана та рідне військо.

От дзвони вдарили ще частіше, і з Печорської лаври виїхали у санках, застелених коштовним килимом, київський митрополит та патріарх єрусалимський Паісій, гість київський, що прибув благословити Хмельницького князювати на Україні і обороняти грецьку благочестиву віру од гніту католицького папи.

Посеред земних поклонів народу сани з митрополитом та патріархом прибули на майдан до святої Софії, що ввесь горів од блискучих золотих риз попів та грав різноколіровими корогвами з золотими хрестами на версі. Там, біля церкви, патріарх та митрополит встали з санок, щоб зустріти гетьмана з хрестом.

Тим часом ввесь Львівський шлях, мов маком, вкрився червоними жупанами козацького війська. Мов довга річка, вибігало воно з-за лісу і, виблискуючи гострими списами та брязкаючи зброєю, уступало у город і посувалося до Золотої брами. Попереду війська їхала на дорогих конях

військова старшина й всі полковники з перначами у руках, а на чолі старшини, під бунчуком, їхав на буланому огирі сам гетьман Хмельницький з булавою у руці.

Як тільки гетьман наблизивсь до брами, з обох боків од неї вибухнуло двадцять гармат, а представники київського магістрату привітали його хлібом-сіллю та почесними промовами. Не вспів гетьман подякувати за хліб-сіль, як до нього наблизилися бурсаки і почали прославляти гетьмана-визволителя віршами хто на латинській, а хто й на українській мові.

Тих промов майже ніхто, навіть і сам Хмельницький, не чув, бо понавколо народ радісно галасував, підкидаючи угору, на славу гетьмана, свої шапки, проте, Хмельницький мусив всіх переслухати й всім подякувати і вже тільки після того рушив під Золоту браму і поїхав вулицею до Софії, оточений щільними безкраїми натовпами народу.

Коли він наблизивсь до майдану, вигуки народу потишилися, бо присутність патріарха спиняла народ, побачивши ж, що гетьман, зскочивши з коня, пішов до патріарха під благословення, ввесь натовп і всі козаки теж поскидали шапки і почали хреститися.

Чорнота під час в'їзду Хмельницького у Київ їхав верхи на коні разом з іншою старшиною, Галина ж з Христиною лишилися у санях позаду козацького війська. Полковник бачив урочисте вшанування гетьмана народом і патріархом, і серце його мліло од щастя, та тільки розум пророкував йому, що до волі України ще далеко і що боротьба за волю ще не скінчилася, а тільки починається, бо занадто вже легко та воля добулася.

Через тиждень після того у церкві Братського монастиря Чорнота з Галиною стали на рушнику і взяли шлюб. Вінчав їх сам ігумен, а сватами були гетьман та військовий писар Виговський. Молоду свою Чорнота

вбрав, як квіточку, і всі, хто дивився на неї у церкві, дивувалися з її вроди, ласкавого веселого погляду і стрункої постаті.

Напередодні шлюбу Галина таки зробила те, що хотіла: змінила римську віру на грецьку і дістала собі помазаніє у тому ж Братському од руки ігумена. Тепер, стоячи під вінцем, вона почувала, що єднається з своїм чоловіком не тільки душею й тілом, а навіть думками й світоглядом. Щастя грало у очах молодої дівчини, коли вона слухала, як бурсаки виспівували на клиросі "Ісаія лікуй", і ніякі згадки про своє минуле і навіть про батька не потьмарювали її щастя й радості.

Зараз же після шлюбу Чорнота справив у найнятому будинкові бучне весілля, закликавши на те весілля не тільки гетьмана й старшину, а й всіх простих козаків, хто під час весілля траплявся біля будинку; дружко ж його, Криця, аж зстикався, бігаючи побіля гостей та припрошуючи всіх пити.

Стара Христина, вбрата у нову, городянську, гаптовану сріблом, сукню, не одходила од своєї годованки, повчаючи її українським весільним звичаям, гетьман же пильнував навіть заздалегідь перестерігав гостей, щоб, шануючи його й молодого, ніхто у присутності молодої аж ніяк не ганьбив поляків, бо панночка, мовляв, хоч і зреклася вже польщизни, та, проте, її батько шляхтич, і було б зневагою до неї, коли б голосно хто-небудь почав ганити шляхту.

На початку весілля справді всі пам'ятали пересторогу гетьмана і поводилися чемно, коли ж підпили, то забули й про те, що з поляками вже сталася згода, і розпустили язики так, що гетьман, почувши їх, порадив молодому скоріше йти з молодою до опочивальні. Чорнота був не від того, бо бачив, що Галина вже стомилася, і, вклонившись гостям, повів свою молоду до окремої світлиці, чудово вбратої рушниками та килимами; Криця ж лишився біля гостей, частував їх винами і звеселяв музиками до світу.

XXIII

Місяць молоді прожили у Києві. Вони оглядали стародавні напівзруйновані церкви, побудовані ще за часів київських князів, ходили по печерах, дивувалися з гір на чарівні краєвиди по долині Дніпра і були щасливі своїм єднанням.

Незчулися молоді, як і проминув той місяць. Як чарівний сон одлітає кудись у безвість з першим світом трудового ранку, так і місяць той щасливий зник у вічність. Молодим довелося на який час розлучитись.

Гетьман з своєю канцелярією, арматою й кількома повками козаків у місяці лютім виступив у Переяслав, щоб привітати там посланців московського царя, турецького султана, молдавського господаря й угорського князя. Всі ці державці, прочувши, якої міці набула Україна, хотіли запобігти ласки гетьмана, щоб з його допомогою досягати всякому своєї мети. Туди ж, до Переяслава, гетьман сподівався й комісарів од польського короля.

Разом з гетьманом переїхав до Переяслава й Чорнота, Галина ж з Христиною прибули туди тільки через тиждень і застали у Переяславі упорядковану Чорнотою хату. У тій хаті і оселилися молоді, знову пригадавши щасливі київські дні.

Не вспів гетьман як годиться упорядкувати для чужосторонніх гостей помешкання, аж ті почали вже прибувати. Щодня у Переяславі почалися зустрічі посланців з пальбою, і щодня ж відбувалися у гетьмана бенкети то з одними то з другим посланцем. Всі вони попривозили гетьманові й старшині подарунки, всі вихваляли лицарство козаків і заохочували Хмельницького до спілки з своїм державцем; посол же угорського князя прямо казав, що коли б Хмельницький з козаками допоміг його державцю стати польським королем, то був би гетьманом у Києві і з усією Україною по Львів та Галич незалежним князем.

Хмельницький з усіми був ввічливий, всім дякував і упевняв у своїй прихильності, сам же нетерпляче дожидав, що йому привезуть королівські комісари.

Нарешті й комісари приїхали; їх було четверо: старий київський воєвода Адам Кисіль, його син, князь Четвертинський та пан Мястковський. З комісарами прибуло ще кільканадцять панів, що складали комісаровський почет[5].

З самого переїзду у Переяслав Чорнота щодня почав покидати Галину удвох з Христиною, бо сам мусив брати участь у гетьманських бенкетах і вітати разом з ним чужосторонніх гостей. Повертався він до хати пізно уночі, а як коли, то й світом, так що з дружиною мало навіть бачився. Проте наслідки такого життя були негарні: через два тижні Чорнота помітив, що його молода стала сумна і невпокійна.

Розуміючи, що Галині нелюбо те, що він лишає її самотню, козак почав заспокоювати дружину тим, що гості скоро роз'їдуться і тоді вони почнуть жити так, як жили у Києві.

Галина й сама розуміла, що військовий обозний не може зректися гетьманських бенкетів, і не це причинилося до її непокою. Причина була глибша, так що з нею молода жінка не знала, як змагатися. Лишаючись уночі самотньою, вона почала згадувати батька, уявляючи собі, як він мучається з її вчинку; та тільки цих своїх думок вона не хотіла виявляти своєму чоловікові, щоб він не подумав, наче вона кається з того, що вчинила, і ця самотність душі була причиною її непокою й журби.

Одного дня, виряжаючи свого чоловіка з хати, назустріч польським комісарам, Галина була трохи веселіша, ніж взагалі останнім часом.

— Дай Боже, милий, щоб ти повернувся з доброю вістю! — сказала вона, пособляючи чоловікові причепити щаблю.

— А якої б же ти вісті бажала, лебідонько? — сказав Чорнота, пригорнувши до себе гнучкий стан коханої дружини.

— Хотіла б, щоб сталася між козаками й поляками згода навіки. Щоб і ті, й інші були у своїому праві, щоб ніхто нікого не гнітив і щоб вся козацька старшина стала українською шляхтою...

Чорнота глянув на дружину збентежено й здивовано.

— Голубко... у тебе знову у думках шляхетство?

— Не для себе, любий мій! Ні!.. — виправдувалася молода жінка. — Хіба мені не однаково? Я твоя дружина, і більшого щастя мені не треба. Для батька я цього хотіла б. Щоб заспокоївсь він наприкінці свого віку. Чує моє серце. ш,о прокляв він мене. Я не хотіла тобі говорити... а тільки от уже скільки останніх днів, як тільки тебе пізно уночі немає і я лишаюся самотня, мені почав ввижатись батько... — Галина вся затремтіла й припала до чоловіка. — Ах, Іване... він такий лютий, такий страшний... як примара... Сю ніч він навіть погрожував ножем!..

Вигляд і слова дружини дуже вразили й стурбовали Чорноту. Від того часу, як під Замостям Галина прийшла до нього, вона не згадувала про батька, і йому вже здавалося, що його дружина зовсім відцуралася його і навіть забула про нього; аж тепер виявлялося, що коли й було так, то тільки довчасу і що старий батько, хоч, може, й мимо волі Галини, знову опанував кутком її серця.

Чорнота обережно повів дружину до застеленої килимом лави, посадив її й сів поруч, пригортаючи до себе міцно обома руками, неначе з страхом стеряти її — своє щастя, або маючи надію, що його міцні обійми одженуть од неї всі лихі думки й примари.

— Так от чого ти, серденько, стала така сумна та невесела!.. Занепокоїлося твоє серденятко!.. Коли б твій батько любив тебе, він

більше б піклувався про твоє щастя, ніж про шляхетство. Ну, та почекай: гетьман тієї думки, що воно справді так і буде, як тобі бажано, хоч я й не поділяю його надій на те, щоб так воно сталося з доброї згоди поляків.

Погомонівши з дружиною ще який час, розваживши її і заспокоївши, Чорнота вийшов з хати на ґанок, скочив на свого вороного коня, що давно вже осідланий бив копитом біля ґанку землю, і поїхав до гетьмана.

У південь Галина почула з своєї хати, як за околицею міста почали палити з гармат, і догадалася, що комісаре прибули. Хоч од чоловіка вона й знала, що гостей мали везти прямо до гетьмана на обід, і через те не хвилювалася з того, що Чорнота довго не вертався додому, проте, ввесь день вона була у напруженні. Коли ж врешті увечері він повернувся, серце Галини з першого погляду на чоловіка замерло, бо по сумних, збентежених очах свого молодого вона вгадала, що він приніс недобрі вісті.

— Бачу по тобі, друже мій, — говорила вона, допомагаючи козакові перебратися у хатнє вбрання, — що недобрі вісті ти приніс.

— Недобрі, Галочко! Не буде між нами й поляками згоди довіку, як я й предрікав гетьманові.

— А через що ж саме?

— Король уже зрікається того, про що, як говорить Хмельницький, умовлявся з ним через пана Немирича, коли ще тільки змагався за польську корону... А може, й так, що пани примусили його зректися свого слова. Замість волі всій Україні, комісари привезли гетьманові грамоту на гетьманство... Нікчемний шматок паперу! Та ще кільки цяцьок, а саме: булаву, корогву... бунчук!..

— А які ж умови згоди?

— Умови? Замість умов жарти: король дає обіцянку побільшити кількість реєстрових козаків, а за ту обіцянку вимагає, щоб гетьман зараз же спинив сваволю ватажків козацьких загонів і примусив поспільство коритись панам!

— Так що на згоду нема ніякої надії?

— Та чи на те ж ми кров свою проливали?.. Хати покинули... Україну трупом засівали, щоб знову народ свій у неволю віддати? Тепер уже гетьман схаменувся. Тепер уже кається, що не слухав нас, полковників, під Львовом та під Замостям, коли ми радили йому йти на Варшаву. Нам він не вірив, коли говорили, що може бути у Києві незалежним ні від кого державцем всієї України, а тільки чужостороннім посланцям повірив. Упевнився він у свій міці, та тільки шкода, що пізно, бо до Варшави тепер далеко, а поки збереш наново військо та дійдеш до Польщі, то й поляки спроможуться військо зібрати і вже не дадуться, щоб голими руками їх узяти. Багато... багато крові ще проллється й польської, й козацької!

— Як мені се тяжко!.. — з мукою на чолі сказала Галина. — А я ж то мріяла, що буде згода і ми з тобою будемо десь на Україні жити лагідно та тихо...

Чорнота неначе не чув своєї дружини і говорив буцім би сам до себе:

—— Кажу гетьманові: не приймай клейнодів од короля. Навіщо нам ті цяцьки? У нас є свої клейноди од рідної неньки — Січі Запорозької. Народ тебе обрав гетьманом, а не король, — народ і клейноди тобі дасть... Так ні: неввічливо, каже, було б не прийняти... Знову якесь вагання. І от завтра на майдані буде урочисте доручення гетьманові королівських клейнодів.

— Певно ж, ще будуть наради! Може, ще комісари одступляться од свого?

— Наради? Наради, запевне, будуть, та з нарад нічого не буде, бо пани не зречуться своїх маєтків та своїх хлопів, народ же наш не зречеться тієї волі, що мечем добув, і гетьман повинен сказати панам: "Тепер уже вам до України зась!" От через що немає надії на згоду, і між нами й поляками знову мусить початись смертельна боротьба, доки один з борців знеможеться і впаде переможений.

— А що, як обоє?

— Що обоє?

— Обоє борці впадуть знеможені, непритомні, а хтось третій прийде забере обох у неволю?

Чорнота встав, здивований і вражений словами своєї дружини.

— Твоя правда... Це може статись!.. Але що ж робити? Де шукати шляху до волі, як не у боротьбі з тим, хто тебе зневолює? Що чинити, коли той, до кого ти по-друзяцькому простягаєш руку, зашморгує тобі на шиї налигача?

Помітивши, що чоловік щодалі все дужче дратується й хвилюється, Галина перевела розмову на хатні справи, загадала Христині подавати вечерю і так-сяк одвела думки Чорноти од розмови з комісарами.

XXIV

Другого дня зранку у Переяславі, на майдані перед церквою, стало колом кільки козацьких повків. Після сніданку У те коло увійшла вся козацька старшина з гетьманом на чолі, щоб прийняти од посланців, комісарів польського короля, клейноди. Прибули глянути на те урочисте

вшанування гетьмана і всі чужосторонні посланці; що ж до народу, то він не тільки затопив увесь майдан, так що вже не було куди й палиці встромити, а вкрив собою понавколо майдану всі баркани, дерева й навіть покрівлі будинків.

— Ідуть, ідуть! — почулися вигуки людей спершу десь далеко на стріхах, а далі, перекочуючись з хати на хату, з вулиці на вулицю, докотилися вони й до майдану, і до купки козацької старшини.

Тисячі очей втопилися у той край майдану, звідкіля мали вийти комісари... От, нарешті, вони з явилися. Попереду всіх сивий, як молоко, київський воєвода Адам Кисіль ніс на шовковій подушці королівську грамоту Хмельницькому на гетьманування та срібну, з золотими розводами, обкладену самоцвітами булаву; слідом по ньому бравий, молодий гусарин, син Кисіля, ніс у руках розгорнуту гетьманську корогву; ще далі останні двоє комісарів і дехто з їхнього почету несли останні військові клейноди.

Тільки ця урочиста процесія увійшла на майдан, як з натовпу почувся голосний поклик:

— Чого прийшли до нас, вражі ляхи? Згиньте! Не вспіла козацька старшина роздивитися, хто то гукнув, як зразу почулися сотні голосів:

— Згиньте, вражі пани! Згиньте з України! Не треба нам ваших подарунків!

За хвилину на майдані розлягалося свистіння й тюкання і зчинився вже такий бешкет, що тільки могутній поклик гетьмана та булава, піднята їм догори з погрозою, потишили натовпи і дали комісарам можливість наблизитись до козацької старшини. Але тут їм заступив шлях до гетьмана полковник Джеджалій, вигукуючи:

— Нащо ви, панове, принесли оці цяцьки? Знаємо вас... Ото хочете знову нас зануздати... Та заськи! Тепер шаблею розправимося, коли хочете! Майте ви собі Польщу, а Україна нам нехай зостанеться!

З усіх боків знову почулася на поляків лайка й прокльони, так що всі чужосторонні посланці, побачивши таку зненависть українців до поляків, дуже раділи, гадаючи, що між Україною та Польщею вже ніколи не буде згоди.

Збентежений і ображений воєвода врешті продрався-таки до гетьмана і почав було говорити якусь урочисту промову, та за галасом натовпів ніхто тієї промови не міг чути, так що Хмельницький, щоб визволити комісарів з прикрого становища, скоріше побрав од них клейноди і, подякувавши за пошану, просив йти з майдану прямо до нього обідати.

На тому обіді була вся козацька старшина й чужосторонні гості. Обідали у кількох світлицях, бо у одній не містилися. Столи були позастелені українськими, сріблом гаптованими, настільниками; тарілки ж, полумиски, чарки й інша посудь були коли не золоті, то срібні, добуті од поляків під час війни, так що польським гостям довелося пити тут вино з тих самих келехів, з яких уже траплялося їм пити по стародавніх замках польських магнатів при зовсім інших обставинах.

Під час обіду Кисіль хотів сказати те, що йому наказано було сеймом сказати і чого він за галасом не міг висловити на майдані. Підвівшись з місця, він урочисто звернувся до гетьмана з промовою:

— Ваша вельможність дістали од короля велику милость: його величність прощає вам всі ваші попередні вчинки...

Почувши ці слова, Хмельницький зразу розпалився й перебив промовця:

— Що таке? Милость? Хіба я просив милості? Я шаблею здобув все, що зараз маю. Ще побачимо, кому кого доведеться милувати!

Кисіль почав було говорити далі, але гетьман не міг зразу заспокоїтись і зараз же гостро його увірвав:

— А вчинки ж які мені даруються? Чи не те, що я помилував Польщу та не пішов на Варшаву, наперекір всім моїм радникам?

Кисіль не радий був уже тому, що послухався наказу сейму, і почав далі говорити більше приємні гетьманові речі, але останнього так обурили перші слова промови королівського комісара, що коли Кисіль підняв келех з вином за здоров'я самого Хмельницького, той не схотів пити і почав гостро дорікати полякам:

— Тепер п'єте за моє здоров'я... А де ж ви були, коли пан Чаплинський забив на смерть мого сина, пан Конецпольський одібрав мій маєток, а Вишневецький гнав мене з жовнірами навіть за порогами Дніпровськими?

Щодалі розмова за обідом робилася все гострішою. Полковники підпили і теж додавали до розмови перцю, так що комісари, врешті, почали вже думати, як би хоч скоріше з душею вирватися з гетьманського будинку, і дуже зраділи, коли Хмельницький підвівся з-за столу.

Чорнота повернувся з обіду не пізно, але увечері мав знову йти до гетьмана — виряжати бенкетом угорського посланця. Скинувши жупан і лишившись у самому каптані, він почав розказувати Галині, що гетьман узявся за розум — комісарам не потурає і добутої волі віддати ляхам за спасибі не хоче. Та не вспів він докладно розповісти про все те, що говорилося під час обіду, як у двері до нього достукалися і у хату уступили всі чотири польські комісари.

Чорнота привітав гостей ввічливо й загадав молодій дружині почастувати всіх вином, та тільки комісарам було вже не до того: випивши тільки для звичаю, вони почали скаржитись Чорноті на гетьмана, що той не пристає до згоди з королем та не говорить і своїх певних умов; ті ж умови, що він їм сказав, вони мають хіба за жарти.

Чорнота слухав їхні речі мовчки, чекаючи, до чого ті речі дійдуться.

— Вас, пане обозний, — сказав нарешті до нього старий Кисіль, — гетьман дуже любить. Про це ми й раніше чули і тут бачимо. Зробіть же нам і всій нашій спільній батьківщині, Речі Посполитій, послугу: умовте гетьмана, щоб скорився королеві.

— Як має бути погана згода, пане воєводо, — одповів Чорнота, — так краще добра війна!

Кисіль занепокоївся і підморгнув своїм товаришам, щоб ті вийшли з хати. Побачивши те, Галина теж вийшла з світлиці до своєї опочивальні.

Лишившись з Чорнотою на самоті, Кисіль підсунувся до нього ближче і почав говорити з таємницею:

— Слухайте, пане обозний! Адже я знаю, що гетьман аж двічі зрадив пана: і під Львовом, і під Замостям; під останнім він навіть робив заходи до того, щоб пан обозний смерть там собі знайшов!.. От бачите!.. Чув я й про те, що пан обозний погрожував Хмельницькому скинути його з гетьманства... І коли хочете, справді так годилося б зробити, бо де ж воно видано, де ж воно чувано, щоб призвідник, керманичий військом сам навмисне вигубляв своє військо й своїх підручних... Хіба не правда, пане обозний?

— Ну, ну!.. Кажіть, пане воєводо, далі! — одповів Чорнота. — Я послухаю!

— Тоді ви не помстилися, пане обозний, за таку зраду гетьмана й за ганьбу на вашу лицарську честь, — а чому б вам не зробити того тепер?

— Чого саме? — похмуро спитав Чорнота.

— Чому б вам не скинути з гетьманства Хмельницького тепер? Слово гонору, з вас був би далеко кращий гетьман, ніж з п'яниці Хмельницького... Ви маєте шляхетську освіту, лицарську вдачу; тепер ви одружилися з шляхтянкою, католичкою...

— Моя дружина перейшла до грецької віри! — перебив Чорнота.

— Ну, все однаково... — говорив улесливо Кисіль. — Я й сам благочестивої віри і щирий син України, але це ж не перешкоджає мені бути за друга й полякам, і українцям. Ви й ваша дружина обоє з такою освітою й вихованням, що вам хоч зараз їхати до короля у гості, на королівські бенкети. От вам моя рука, пане обозний, що ви будете далеко любішим королеві гетьманом, ніж п'яниця Хмельницький, і не один раз будете з своєю дружиною у короля гостювати.

— Ну, тепер уже годі, пане воєводо! — сказав Чорнота, вставши з лави. — Маю надію, що ви вже все сказали? Скажу вам, пане, що ви не в ті двері потрапили... Я не продам свого товариша-гетьмана... І не з тих я, щоб одцуратися свого рідного та запродатись ляхам, як те зробив пан воєвода. Якщо й траплялося, що я лаявся з Хмельницьким, так то було наше товариське діло!

Кисіль давно вже стояв на ногах і зляканими очима дивився на Чорноту. Він кляв тепер свою необачність, бо боявся, що обозний розкаже гетьманові, на яке діло він його підмовляв, і той матиме право і йому, Кисілю, і всім його товаришам комісарам стяти голови за підмову його військової старшини до зради.

— Я покладаюся на лицарство пана обозного... — проказав нарешті Кисіль зблідними тремтячими губами.

Чорнота зразу вгадав, чого так злякався воєвода, і проказав глузливо:

— Що?.. Боязно, щоб я не переказав гетьманові, як комісари польські підмовляють його полковників на зраду? Годилося б, годилося б переказати...

Побачивши далі, що Кисіль хоче ще щось говорити. Чорнота додав, показавши на двері до сіней:

— Он де, пане воєводо, двері з моєї хати. Засоромлений та пригноблений, Кисіль ввесь зігнувся і, мов ошпарений окропом, вискочив з хати на ґанок до своїх товаришів.

У невеликій хаті на другому од будинку Чорноти кінці Переяслава сидів біля столу, схиливши на руку сиву голову, високої постаті й завзятої вдачі старий шляхтич. Він прибув до Переяслава разом з комісарами, але належав тільки до їхнього почету і участі в урочистих привітаннях та бенкетах не брав. Той шляхтич був не хто інший, як пан Януш.

Після того як Галина зникла з Замостя разом з Христиною, пан Януш зрозумів, що стара, як він казав, хлопка одурила його: одняла у нього дитину і, запевне, передала козацькому полковникові. Гнів та жага помсти запекли йому серце.

Розуміючи, що шукати Галину треба там, де був Чорнота, останній же був біля козацького гетьмана, старий шляхтич рішив їхати на Україну; та тільки поки тяглася війна, до того не було ніякого способу, коли ж війна припинилася і пан Януш почув, що на Україну виряжають

королівських комісарів, він поїхав до пана Кисіля, якого давно знав особисто, і умовив воєводу взяти його з собою.

Їхав на Україну пан Януш з єдиною метою помститись на дочці й на козакові, Кисілю ж та іншим комісарам він сказав, буцім би їде з тим, щоб умовити Чорноту, якщо він вже одружився з його дочкою, приєднатись до католицької віри, як же ще не одружився, то примусити його до шлюбу.

Не відаючи про ворожі відносини пана Януша до свого зятя і турбуючись після прикрої розмови з Чорнотою про свою долю, Кисіль, вийшовши од козацького обозного і розказуючи на вулиці товаришам комісарам, у яку біду вони вскочили, гадав, що тепер пан Януш через свою дочку, дружину Чорноти, може стати їм у великій пригоді, і разом з усіма товаришами попрямував через місто до пана Януша.

Побачивши ще з сіней пригноблену постать старого шляхтича біля столу. Кисіль з співчуттям обізвався до нього:

— Сумує пан!.. І справді, є чого сумувати; наша справа виходе назле — на згоду з гетьманом дуже мало надії.

— Прошу вельможних панів сідати... — сказав пан Януш, підсуваючи до столу ослін. — Чого ж саме вимагає Хмельницький?

— Нема про що й говорити, — обізвався, сідаючи на ослін, пан Мястковський. — Ліпше нам всім вмерти, аніж скоритися своїм хлопам!

— Вимоги Хмельницького — це саме глузування! — сказав князь Четвертинський. — Перше за все він вимагає, щоб уніятські костьоли зразу ж були віддані схизматикам і щоб про унію на всій Україні і згадки не було!..

— Нахабство хлопське!.. — скрикнув пан Януш.

— Підождіть далі! Він вимагає, щоб і римських, католицьких, костьолів не було на Україні, аж поки він не дозволить їх одчинити!

— Га?! — скрикнув князь Четвертинський. — Це у польському, католицькому королівстві щоб не було костьолів?

— Всі жиди щоб зараз же вибиралися з України назавжди! — додав до розмови Кисіль. — Та щоб вся Україна, навіть з Галичиною й Покуттям, Військові Запорозькому належала, а гетьман України щоб не підлягав сеймові!

— Щоб скласти такі умови... — сказав пан Януш, — треба б бути або божевільним, або п'яним!

— Зрозумійте! — гукав у обуренні князь Четвертинський. — Він хоче бути вище за короля... Король підлягає сеймові, а він щоб йому не підлягав! Це правда, що нема чого й говорити про те, що верзе п'яний!

— Тепер, пане Януше, — повів розмову Адам Кисіль, — ми до тебе за порадою. Важучи на божевілля Хмельницького, ми от гуртом намислили, що найліпше б було прищепити козацькій старшині зраду і умовити когось з полковників прийняти од короля гетьманські клейноди. Хмельницького тоді король проголосив би бунтарем; козацтво поділилося б надвоє — почалася б між козаками колотнеча, і тоді польське військо зуміло б зробити козакам добре похмілля! Може, ми при цьому дуже поспішилися й зробили помилку, що не порадились з тобою, а важучи на те, що козацький обозний одружився з дочкою пана...

— Ви це запевне знаєте, що вони одружилися? — перебив пан Януш.

— Запевне. Пан Виговський сказав мені, що був у Чорноти сватом і що той брав шлюб на його очах, у Києві. Так от, ми й мали надію, що панова дочка, як шляхтянка, зробила вже вплив на козака і навернула

його думки у бік Польщі... а до того ж чули, що Чорнота не один раз сварився з гетьманом і погрожував навіть скинути його з гетьманства... Ну, от ми й пішли до обозного у хату...

Пан Януш захвилювався:

— Знайшли ви його? Бачили мою дочку? Кисіль вагався, як сказати батькові про його дочку неприємне.

— Бодай було краще не бачити! — встряв у розмову шпаркий князь Четвертинський. — Не вмів, пане, виховати дочку!.. Вона не тільки не вплинула на чоловіка, а сама стала схизматкою й хлопкою!

Пан Януш вдарив кулаком по столу й скочив на ноги.

— То пан бреше!

— Що пан сказав? — схопившись за шаблю, скрикнув князь.

— Того не може бути, щоб моя дитина стала схизматкою! Її виховували кармеліти! — гукав пан Януш. Князь Четвертинський вихопив з піхов шаблю.

— Якщо пан Януш не перепросить мене, то я одрубаю йому язика за його образливе слово!

Обидва Киселі й Мястковський кинулися поміж шляхтичами і деяк вгамували їх, доводячи Четвертинському, що пану Янушу тяжко було почути про ту ганьбу, що завдала йому дочка.

Коли всі трохи заспокоїлися, пан Януш сказав:

— Прошу вельможного князя пробачити мені, старому, і даю моє шляхетне слово, — що коли моя дочка стала схизматкою, то надалі вона не буде схизматкою!

Кисіль не зрозумів того, що сказав пан Януш, і перевів знову на свою справу:

— Так от, пане Янушу, коли я почав намовляти твого зятя до гетьманської булави, він напався на мене як найлютіший ворог і з ганьбою вирядив мене з хати. Та цього ще не досить, а от як розкаже він про те, до чого я його підмовляв, гетьманові, так ми всі можемо тоді загинути. От з приводу цього ми й прийшли до пана просити, щоб пан пішов до своєї дочки й попросив її умовити чоловіка, щоб не виказував гетьманові на нас.

— Просити свою дочку?.. Схизматку?.. — з обуренням скрикнув пан Януш. — Я повинен її примусити до того, а не просити. А де їхня хата?

Кисіль розказав докладно, де жив Чорнота.

— Добре, я піду! А тепер... а тепер... Пан Януш не договорив, але гості зрозуміли, що йому тяжко їх бачити, і поспішилися з хати.

XXV

Вирядивши трохи нечемно свого непроханого гостя, київського воєводу. Чорнота скоро заспокоївся. Він був задоволений з того, що так рішуче й гостро відкинув пропозицію людини, яких на Вкраїні звикли звати недоляшками. Це надало йому веселого настрою, і він, сміючись, почав розказувати Галині про те, що сталося.

— Хотіла б ти, Галочко, щоб я став гетьманом? — спитав він наприкінці.

— Ні, не хотіла б! — щиро одповіла Галина. — Не хотіла б через те, що тоді ти ще менше бував би біля мене.

Він сів на лаву, ласкаво притяг її за руку до себе і посадовив собі на коліна.

— Голубко моя! Як пригадаю я, скільки-то тобі за твій молодий вік довелося пережити, перетерпіти й перемучитись, так прямо жаль мене за серце бере з того, що й зараз я не можу дати тобі спокійного життя.

Молода жінка обхопила його руками за шию:

— Такі хвилини, любий мій, як оце зараз, заплатою мені за все те, що довелося пережити.

Він одхилив з її чола волосся і пильно з коханням дивився у її великі, блакитні й глибокі, як далеке небо, очі.

За останні місяці Галина трохи зблідла на виду, а проте, стала ще красивішою, бо чудові очі її ще побільшали й стали виразніші.

— І спромігся ж Бог утворити таку вроду, як у тебе... — сказав він, палко цілуючи свою дружину. — Коли я, Галочко, побачив тебе вперше...

— Ой, не згадуй нашої першої зустрічі! — перебила Галина. — Мені соромно й досі... Коли ти обгорнув своїм жупаном моє оголене тіло, я зразу своїм серцем вгадала, що у тебе щире, лицарське й добре серце, і у ту мить моя душа вже поєдналася з твоєю. Страшна була та хвилина, але й солодка...

— А чом же тоді, у Львові, ти, Галю, погордувала мною?

— Забудь про те, Іване! То я вивіряла себе. Мені ще здавалося, що непокірливість до батька не дасть мені бути щасливою з тобою. І я тоді перемогла своє серце... Та тільки після перемоги я зразу ж зрозуміла, що не можу жити без тебе.

Чорнота ще раз міцно пригорнув до серця свою дружину і, спустивши її з колін, встав з лави.

— А тепер знову треба одягати свого кармазина і знову на бенкет. Ну от уже, серденько, вирядимо гостей, збудемось скоро й комісарів і тоді поживемо трохи спокійніше. Я поведу тебе на Трубіж. Крига вже зійшла — поїдемо гуляти човном. Там гарно: вода аж реве, дерева віття свої у хвилях купають.

— Справді? От як славно! — весело говорила Галина, допомагаючи чоловікові убиратись.

Через хвилину він був одягнений і, поцілувавши жінку ще раз, вийшов з хати.

Галина лишилася сама, бо Христина була у пекарні біля свого діла. Надворі смеркалося. По кутках хати вже складалися тіні, і через кільки хвилин молодиці стало вже сумно.

Вона встала, щоб іти до пекарні та загадати Христині запалювати у хаті світло, але почула, що у сіни хтось увійшов.

— Ти чогось вернувся, Йване? — спитала Галина, гадаючи, що з якоїсь причини повернувся чоловік.

На своє питання вона не діждала одповіді, а замість того у світлицю важкою ходою уступив її батько. За той час, що Галина не бачила батька, постать його дужче зігнулася, а сиві вуси більше звисли донизу.

Не вважаючи на темряву, Галина розгляділа батькові очі. Мороз пішов по її тілові з його погляду, і, захищаючи себе руками, неначе од примари, вона поточилася од батька на другий край світлиці.

— Тікаєш од батька? — з лютим посміхом спитав пан Януш.

— Таточку... не дивіться на мене так... простіть мене! Галина кинулася до батькової руки, щоб поцілувати її, але він з серцем одпихнув її од себе:

— Геть!.. Хлопка не може бути мені дочкою! Вона все ж таки припала йому до ніг:

— Таточку... простіть мене за те, що вчинила!.. Я ж кохала... і ви ж колись кохали!

— Геть, безсоромнице! — одпихнув він знову. — Говори мені: правда тому, що ти перейшла до єретичної схизми?

— Бог один для всіх, тату!.. Я взяла віру свого чоловіка! Пан Януш здригнувся, неначе хтось пространомив йому серце гострим залізом.

— Будь же проклята та хвилина, коли ти на світ народилася! Будь проклята ти сама, що познущалася над пам'яттю своєї нещасної матері, а мою сиву голову вкрила ганьбою! Кістками твоєї матері, що ти порушила у гробі, я тебе проклинаю!

— Таточку!.. — дивлячись на батька очима, повними жаху й благання, говорила Галина. — Пожалійте моє молоде життя! Зніміть своє прокляття! Невже ви схотіли моєї смерті?

— Так! Смерті я схотів! І ти вмреш, погане насіння, якщо не вчиниш зараз же того, що я вимагаю! Галина слухала його, сперши дух.

— Ти зараз же покинеш цю смердючу хлопську хату, поїдеш разом зо мною до Варшави і там після покути, яку покладе на тебе святий примас, ти знову повернешся до святої римської віри!

— А мій чоловік, тату? — жахливо скрикнула Галина.

— То вже я поклопочуся, щоб твій шлюб з схизматиком проголосили недійсним, і ти знайдеш собі іншого, відповідного до твого шляхетного роду, чоловіка.

— Ні за що в світі! — ламала руки Галина. — Я не можу жити на світі без Івана. Я кохаю його більше за життя!

— Ти кохаєш вовка!.. Ворога свого народу! Само пекло тебе породило!

— Благаю вас, таточку: дайте мені жити... Я тільки тепер зазнала щастя, і ви, мій батько, хочете його відняти!

— Ага... плодити хочеш ворогів своєї батьківщини і святої віри? Не буде сього! Уостаннє кажу тобі: або ти підеш зо мною, або вмреш! Ти знаєш мою вдачу!

У руці старого шляхтича заблищав витягнений з піхов чингал.

— Я не можу!.. Вирвіть у мене серце! Я не можу зректися Йвана!.. — захищаючи себе руками, говорила Галина.

У ту хвилину, зачувши гомін, до світлиці вбігла Христина і, скрикнувши, вхопила розпаленого шляхтича за руку.

— Згляньтесь на Бога, пане!.. Рідну дитину?..

Пан Януш обернувся, і очі його засвітилися, мов у вовка:

— А, зраднице, ти тут!.. На ганьбу мені ти вигодувала це насіння!..

Рух руки — і у серце старої жінки увійшло гостре залізо.

З галасом кинулася Галина до своєї названої матері, але назустріч їй блиснув у руці батька скривавлений уже чингал і увійшов їй у груди по саме держало.

Впала додолу Христина, впала й Галина. Без крику й муки впали вони, бо рука старого шляхтича, дарма що була стара, вміла улучати у серце. З божевільними очима стояв пан Януш між двома трупами. Підлога хутко вкривалася теплою кров'ю, що вже підмочила й його сап'янці; з чингала кров збігала краплями йому на кунтуш, але старий шляхтич нічого того не помічав. Пекуча, настирлива думка опанувала його істотою: "Чи зняв він тепер ганьбу з свого шляхетного роду?"

Морок у хаті густішав і, зрештою, застилав кутки й підлогу...

Мороз пробіг по тілові старого. Тіні вбитих встали йому на очі по всіх кутках хати і дивилися на нього вогненними, повними благання очима.

Мов божевільний, вибіг старий шляхтич з хати і, встромивши у піхви скривавлений чингал, пішов вулицею. Куди він ішов, він того не знав, та те й не цікавило його. Йому треба було тільки розв'язати питання, чи зняв він тепер ганьбу з свого шляхетного роду, чи ні; до всього ж останнього йому було байдуже.

Пан Януш йшов довго, пригноблений своїм питанням, аж поки будинки Переяслава скінчилися, а перед його очима розістлалися темні од вечірнього туману хвилі Трубежу... Не спиняючись, пішов він далі понад кручами річки, не звертаючи на них найменшої уваги і не знаходячи у собі одповіді на питання, що давило його мозок.

Не розв'язалося ще те питання, як в голову йому вдарило нове: "А де ж той рід твій... — питало його сумління, — що його честь ти рятував такою дорогою ціною? Чи не один же ти, лишився з усього твого роду?"

Розпачливий зойк вибився з грудей старого... Нащо ж йому топтатись ще на цьому світі? Для кого... й для чого?.. І чого сподіватись?

Непереможна сила розпуки потягла його до кручі і штовхнула униз, де глибоко під ногами чорніла вода. Гулко плеснули хвилі Трубежу, приймаючи тіло запеклого ворога козацтва, і навіки сховали його під собою.

Пізно уночі повернувся Чорнота до своєї хати і, побачивши, що сіни не замкнуті, розгнівався на Христину і разом занепокоївся. Щоб засвітити світло, він прямо з сіней увійшов у пекарню.

— Христино! — покликав він стиха.

Ніхто не обізвався. Збентежений ще більше, він викресав вогню, роздмухав його й засвітив каганець.

Христини у пекарні не було.

Передчуваючи недобре, хутко пішов козак у світлицю, держачи у руці каганець. Тьмяне лоєве світло блимало йому перед очима, і він не зразу розглядів і не зразу зрозумів, що сталося... Але згодом розплющені очі Галини, що напружено дивилися на стелю, і ціла річка крові на підлозі сказали йому все...

Каганець випав з руки загартованого у січах козака, і нелюдські згуки, схожі на рев простреленого кулею звіра, вибилися з його грудей...

На ті незрозумілі вигуки, що через розчинені сіни досягали вулиці, збіглися сусіди і, запаливши світло, знайшли Чорноту прикипівшим до трупа своєї передчасно покинувшої світ, молодої, коханої дружини.

XXVI

Прочунявши од тяжкої недолі і поховавши укохану дружину разом з вірною Христиною, Чорнота не зразу довідався, чия рука одняла у нього щастя, і тільки через кільки день, коли хвилі Трубежу викинули смердючий труп пана Януша наповерх і про те стало відомо всьому Переяславу, він зрозумів, що Галина загинула од руки свого батька.

Колись жвавий та веселий, Чорнота після смерті Галини став сумний та замислений. Нудьга за молодою дружиною не покидала його й на хвилину, а до тієї нудьги приєдналося ще каяття у тому, що своїм коханням він згубив того, кого так ніжно любив. Про гетьманські бенкети Чорноті стало огидно тепер і згадувати, і він просив Хмельницького назавжди увільнити його од обов'язку бути його мало не щоденним гостем. Один з своєю журбою ходив він на домовину своєї дружини і сидів там з ранку до ночі, та, може, не вертався б до хати й на ніч, коли б не побратим Криця, що, піклуючись про його життя, оселився у його хаті, не приводив його на ніч додому.

Скоро час бенкетів у Переяславі минувся. Чужосторонні посланці пороз'їздилися. Згода між королівськими комісарами й гетьманом Хмельницьким не склалася, і комісари мусили виїхати з Переяслава ні з чим. Король польський зібрав нове військо, і воно, наступаючи на Україну, вже одібрало од козаків всі землі по Збараж. Починалася знову боротьба за визволення України од Польщі.

Як провадилася та боротьба, як лилася знову кров українців та поляків і як гуляла по Україні воля разом з козацькою шаблею, все те читачеві розкаже історія України, ми ж скажемо тут коротенько тільки про те, що доторкалося полковника Чорноти.

Всю війну 1649 року Чорнота лишався військовим обозним, і поки гетьман з головним військом ходив під Зборов навперейми польському війську, що йшло на Україну під приводами самого короля, він держав у облозі Збараж з військом великого польського войовника, українця по крові, Яреми Вишневецького, і хоч був Чорнота під Збаражем знову з самим поспільством, а проте, не дав полякам видертись з облоги і прилучитися до короля.

Тут же, під Збаражем, Чорноту чекало нове розчарування: гетьман Хмельницький, погромивши упень військо польського короля під Зборовом і маючи його самого у своїх руках, не скористувався з того й випустив його з рештою війська на волю, маючи всю ту саму свою незмінну надію й бажання жити з Польщею по-братерському. Зневірившись у розумі й хисті гетьмана, Чорнота зрікся бути йому близьким підручним, одмовився од посади військового обозного, не схотів узяти й полковницького уряду і хоч не покинув війська зовсім, але лишився вільним од усяких обов'язків, військовим старшиною.

Сумні думки Чорноти про майбутню долю України через помилки Хмельницького скоро справдилися: року 1650-го король польський зібрав величезне військо у триста тисячі вояків і пішов на Україну війною під той час, коли козаки стомлені двохрічними походами, порозходилися по домівках. Хмельницький покладав багато надій на свого спільника, кримського хана, та тільки коли ворожі війська зійшлися під Берестечком, хан з ордою утік, захопивши у бранці й самого Хмельницького.

Лишившись без спільників і без гетьмана, козаки люто билися кільки день з утроє сильнішим ворогом, а далі, не маючи собі нізвідки потуги, наказний гетьман, славний Богун, почав переводити козацьке військо на другий бік річки Пляшівки, щоб непомітно вийти з табору; на оборону ж задніх він лишив три тисячі козаків з полковником Нечитайлом.

Побачивши, що під Берестечком гинуть всі здобутки козаків, придбані за три роки нелюдської боротьби з поляками, а з тим разом

гине й воля України, Чорнота не хотів пережити цієї недолі і зостався товаришем при козацькій залозі, що лишалася у козацькому таборі на видиму смерть.

Всю ніч і ввесь ранок переводив Богун через греблі козаків: перевів всі повки кінні й піші, перетяг і гармати, так що у таборі лишилося тільки поспільство — кухарі, обозні та по окопах залога. Все йшло неначе на добре: поляки не знали про те, що робиться у козацькому таборі, та, на нещастя, біля півдня один необачний козак налякав поспільство, сказавши, що воно лишилося у таборі без ніякого захисту. Перелякані селяне з галасом кинулися щільними натовпами до мостів, завалили їх своєю вагою і почали гинути у річці й болоті, поляки ж, почувши той галас, довідалися про те, що робилося у козацькому таборі, і вдарили на окопи, де стояла козацька залога, великою силою війська.

Перехрестилися Нечитайло й Чорнота і умовили козаків битись до останнього, щоб не дати полякам повистинати у таборі неузброєне поспільство.

Міцно стояли козаки й недешево віддавали своє життя, та неможливо було їм вдержатись: табір козацький був дуже великий, окопи були довгі, розкидані, й козаки розпорошилися по них рідко; поляки ж набігали цілими повками й давили їх своєю кількістю.

Позбігалися козаки у невеличкі купки, стали всі спинами усередину, а списами до ворогів, понакладали навкруг себе купи ворожого трупу та й самі наложили своїми головами за рідний край.

Чорнота сам шукав собі смерті на покривавлених окопах і кидався на ворогів, мов звір. Жага помсти за зрадливі вчинки короля проти його рідного народу та засліплена ворожнеча до поляків за загублену, неповинну душу Галини надавали йому нелюдської сили, і вороги гинули од його руки десятками; та тільки втома робила своє — рука полковника німіла й не хотіла його слухати. Поляки оточили його

великим натовпом, і, одмахуючись шаблею, він щохвилини сподівався собі смерті... Аж тут серед колотнечі почув він голос, що здався йому по знаку:

— Живого беріть! Це полковник Чорнота, запеклий наш ворог. Бийте його по голові ратищами, та не на смерть!

Чорнота обернувся на голос і пізнав пана Преслава. У ту ж мить його було вдарено по голові, і він впав непритомний.

Через тиждень Чорноту, з покрученими за спину руками, вели під вартою до Варшави тим шляхом, що прямував поуз Замостя. Вартував полковника з цілою хоругвою гусарів пан Преслав, що захопив його у бранці.

Про те, що Чорноту захоплено, знав уже навіть сам король і звелів його, як одного з найближчих дорадників Хмельницького, що ввесь час намовляв гетьмана йти на Варшаву, одвезти до столиці і там привселюдно четвертувати.

Недалеко од Замостя пан Преслав спинився на ніч на лісовій галявині. Поляки порозсідлували там коней і захожувалися коло вечері. Чорнота ж сидів на землі, притулившись до дуба.

На землю вже спадала ніч. Птаство у лісі потомилося, і замість його веселого щебетання понавколо засюрчали Цвіркуни та запалили свої ліхтарики блищаки. Лісова тиша закликала до покою, і Чорноті теж забажалося покою непорушного... у тому царстві, де ніхто б уже не кепкував з ув'язненого бранця, як кепкував з нього під час всієї подорожі пан Преслав.

Придивившись до дерев, що оточали лісову галявину, Чорнота пізнав сухого дуба, що стояв за кільки кроків од нього: біля того дуба він обідав, коли вів з Лабунів козаків на штурм Замостя. Зразу ті часи його

життя, коли він поранений на штурмі лежав у Лабунах, а Галина прийшла до нього з Замостя, щоб біля нього ходити, встали у згадках козака до самої останньої дрібниці, і Галина уявлялася йому тепер як свята мучениця, як янгол, що сходив з неба тільки для того, щоб освітити його душу й надати певного щастя його бурлацькому козацькому життю.

Як любо здавалося йому тепер тут, біля тієї оселі, де вони з Галиною єдналися душами.

"Вмерти б тут, біля того місця, де я зазнав найбільшого щастя! — впало у голову козака. — І як би гарно було не дати ворогам поглумитись над моєю мукою й посвяткувати моє прилюдне катування!.. Нащо їхати за смертю до чужої Варшави, коли можливо здобути собі вічний спокій тут, де вітала, а може, вітає й зараз, свята душа його коханої. Та тільки як перенести себе у те чарівне царство довічного покою, коли не маю зброї і до того ж мені покручено руки?"

У ту мить погляд козака знову впав на сухий дуб.

"А він же міцний... крем'язний, як залізо... — промайнуло у голові козака. — Об нього головою... і душа полетить до неї..."

— Що, проклятий хлопе, замислився? — почувся голос пана Преслава. — Мабуть, несолодко їхати на смерть. Ха, ха! Ти ж все намовляв Хмельницького, щоб іти разом на Варшаву; ну от тепер ми й уволимо твоє бажання: покажемо тобі не тільки Варшаву, а ще й ту шибеницю варшавську, що на ній будуть тебе четвертувати!

Чорнота подивився на шляхтича поглядом, повним зненависті й зневаги, і, скочивши на ноги, побіг до сухого дуба.

— Держи, держи! — гукнув пан Преслав, кинувшись переймати козака, та тільки було вже запізно: біля дуба почувся хряск кісток, і Чорнота з розбитою головою впав мертвий на траву.

Примітки:

[1] "Язиками" звалися люди з ворожої сторони, через язик котрих можна було дізнатися про заходи й становище ворожого війська. (Тут і далі примітки автора).

[2] Себто: вирізати з шиї ремінь так, щоб скривавлене на шиї тіло здавалося червоною стьожкою.

[3] Ігумена.

[4] Так поляки прозвали загони Полуяна й Остапа.

[5] По-російському — свита.